

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (заст. відп. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник відп. ред.) (Україна); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	к. 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 26.09.19 року (протокол № 3)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), б-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(142)/2019

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Dr. Habil (History), prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	PhD in History Taras Pshenychnyy (Deputy Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Andrii Koval (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Mykola Borovyk (Ukraine); Dr. Habil. (History), prof. Serhii Yekelchuk (Canada); Dr. Habil. (History) Vytautas Jokubauskas (Lithuania); Dr. Habil. (History), prof. Alexander Motyl (USA); PhD in History Eleonora Narvselius (Sweden); PhD in History Serhii Ryzhov (Ukraine)
Editorial address	of. 349 a, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01601 Faculty of History Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 3 of 26.09.2019)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	Kyiv University Publishing and Printing Center (off. 43), 14, Taras Shevchenko blv., Kiev, 01030, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

Геровська-Каллаур Й.

Німецька політика щодо земель колишньої Речі Посполитої за Першої світової війни: пролитовська та пробілоруська, чи антипольська?	5
--	---

Кожухар Б.

Міжкурдський конфлікт в Іракському Курдистані	9
---	---

Нагорний С., Довбуш Т.

Фоліс грошової системи Костянтина Великого	13
--	----

Неліпович С.

Російська армія в 1917 році: від війни імперій до солдатського миру	19
---	----

Павленко В.

Проблема нерозповсюдження ядерної зброї під час і після завершення "холодної війни"	27
---	----

Папа І.

"Дипломатичний фронт" під час Великої Північної війни: місія Юста Юля до Петра І (1709–1711)	31
---	----

Слюсаренко А., Пшеничний Т.

Шлях до автокефалії Української православної церкви у 1918 р. (крізь призму документів другої сесії Всеукраїнського православного церковного собору)	37
---	----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Патриляк І., Слюсаренко А.

Війна на "ідеологічному фронті". Рік 1968-й	43
---	----

CONTENTS

Gierowska-Kałaur J.

German Policies with Respect to Lands of Former Polish-Lithuanian Commonwealth in World War I Era Pro-Lithuanian and Pro-Belarusian, or Directed against Polish Aspirations?	5
---	---

Kozhukhar B.

The Conflict Among Kurds in the Kurdistan Region of Iraq	9
--	---

Nagorny S., Dovbush T.

Folis of Constantine the Great Monetary System	13
--	----

Nelipovich S.

Russian Army in 1917: from the Imperial War to the Soldier Peace	19
--	----

Pavlenko V.

Problem of non-proliferation of nuclear weapons during and after the Cold War	27
---	----

Papa I.

"Diplomatic Front" during the Great Northern War: Diplomatic Mission of Just Juel to Peter I (1709–1711).....	31
--	----

Sliusarenko A., Pshenychnyi T.

The Way to the Autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church in 1918 (through the Prism of Documents of the Second Session of the All-Ukrainian Orthodox Church).....	37
---	----

DOCUMENTS AND MATERIALS

Patryliak I., Sliusarenko A.

War of the "Ideological Front". The Year 1968	43
---	----

GERMAN POLICIES WITH RESPECT TO LANDS OF FORMER POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN WORLD WAR I ERA. PRO-LITHUANIAN AND PRO-BELARUSIAN, OR DIRECTED AGAINST POLISH ASPIRATIONS?¹

The Germans did not fight the Great War to liberate anyone. Their goal was to expand Germany's borders. This paper seeks to develop an old thesis of Franz Fischer about the expansionist nature of the German war objectives through the examination of yet unknown primary sources found, for the most part, in archives in Vilnius. As Fischer demonstrated, Bethmann-Hollweg planned to push away Russia as far as possible from the German borders, and to abolish Petrograd's hold over non-Russian vassal peoples already in September 1914. Berlin intended to establish a Central European economic union operating de facto under German leadership, although with preservation of the external equality of its members. It seems that this plan was maintained through the war. The Bethmann-Hollweg peace terms, transmitted to Wilson in January 1918, stipulated, among other things, that the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth should be included in the German economic and military sphere of influence.

Keywords: Germans, Poles, Lithuanian, Belarusian; WWI era; former Polish-Lithuanian Commonwealth; former Grand Duchy; Bethmann Hollweg; Gustaw Krupp; Silvio Alois Max Broederich-Kurmahlen.

In 1959, Fritz Fischer found that the German war objectives had already been formulated by the Prussian Chancellor Bethmann Hollweg on 9 September 1914. In terms of Eastern policies, he planned as follows: Russia ought to be pushed away – as far as possible – from the German borders, and its hold over its non-Russian vassal peoples abolished. Germany intended to establish a Central European economic union operating *de facto* under German leadership, although with preservation of the external equality of its members².

Among the numerous memoranda of the WWI era, one draws special attention, namely the "Memorandum of Dr. Krupp" from 1915, entitled "On the necessity of acquiring new colonisation areas" [1; 16, pp. 64-67]. Dr. Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, a reputable industrialist of that period, believed that Courland, as well as the Kovno and Suwałki governorates, should be colonised in the first place. Krupp also expected colonisation to some extent in other parts of Lithuania and Congress Poland.

In the late summer of 1915, the Russian army was leaving the Lithuanian lands of the former Grand Duchy of Lithuania, and the German army would soon take its place. Eventually, Vilnius would also fall to the Germans on 5 September 1915. In the conquered areas, the Germans introduced their own administration called *Ober-Ost*. The official name of the occupied region – *Ober Ost* – stemmed from the abbreviation of the German military title of Field Marshal Paul von Hindenburg, Chief Commander in the East: *Oberbefehlshaber Ost*. The extent of the territories occupied by Germany grew in February 1918 (between the first and second round of negotiations in Brest), and now involved the majority of the lands of the former Grand Duchy of Lithuania.

On 5 November 1916, the Governors-General of Warsaw and Lublin issued a manifesto on behalf of both emperors (Franz Joseph I of Austro-Hungary, and Wilhelm II of Germany), which contained a declaration on

the creation of an independent Polish Kingdom on the territories of the Russian Sector of partitioned Poland. It is difficult to assess this decision unequivocally. Undoubtedly, the manifesto allowed for the inception of Polish statehood and brought the Polish issue onto the international scene. However, given that it involved solely territories of Congress Poland, it is impossible to ignore the fact that this constituted a step towards the fragmentation of the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth – erased from the map of Europe by the three partitioning states at the end of the 18th century.

The most ardent and proactive Lithuanian Poles left Vilnius for Warsaw in order to join the creation of the Polish state. Ludwik Abramowicz, a journalist and activist of the *krajowcy* movement in Vilnius who had been living in Warsaw since 1916, remained in close contact with the Political Department of the Provisional Council of State in 1918. It is precisely among Abramowicz's works that I have found a translated transcription of a speech pronounced at a secret meeting of the budget committee by German Chancellor Bethmann Hollweg, merely four days after the act of November 5th. On November 9th, he would declare: "For the sake of the Eastern Campaign, we have to employ a certain diplomatic stratagem. The proclamation of a Polish state will ensure the submissiveness of the Poles, fill the notches in our regiments, allow us to introduce new taxes, and, ultimately, it will empower us in our dominance over that country. We alone will rule in newly-founded Poland; no other solution is acceptable. The territories located further to the east are perfect for future colonisation, at which, with God's help, we shall succeed" [2; 3].

This approach was ultimately confirmed by Gen. Silvio Alois Max Broederich-Kurmahlen in his 1916 work "Das Neue Ostland". The plans of Poles, which conflicted with the interests of the German state, would never be taken into account: "As much as it is important to ensure that Poles are freed from the Russian yoke for all times, it is also necessary that Poles understand that they will obtain self-government in Congress Poland only if this does not interfere with the interests of the German State in any way" [12; 15].

On 1 August 1917, the pope Benedict XV³ issued a peace note addressed to the warring states, in which he called for peace with neither victor nor vanquished. The

¹ The paper was presented at the panel "The Great War End on the Eastern Front. The Brest Peace Conference and the international relations in Central Europe, 1917–1918", organized by Aliaksandr Piahanaŭ, at the 7th International Congress of Belarusian Studies on 17 September 2017, Collegium Civitas, Warsaw, Poland.

² "A Central European economic union ought to be established through common customs agreements, involving France, Belgium, the Netherlands, Denmark, Austria-Hungary, Poland and possibly also Italy, Sweden and Norway. This union, though lacking a common constitutional superstructure and preserving the external equality of its members, yet remaining under German leadership, will have to consolidate Germany's economic domination (wirtschaftliche Vorherrschaft) over Central Europe". See: [13].

³ On 3 September 1914, i.e. already during World War I, Giacomo Paolo Battista della Chiesa was elected Pope under the name Benedict XV. From the very beginning, the newly-elected Pope organised assistance for victims of war. He established an office for support to POWs and an information centre about POWs and missing persons. See: 17, pp. 441–443.

papal note coincided with Germany's special policies in the East. If, in a situation of military superiority, they were to bring about peace on "their own terms" – just seemingly taking into account the expectations of the newly-created states, yet retaining full control over the economy and foreign policies of the latter—they would achieve the German war objectives in an extremely modern manner, and formally in accordance with the Pope's words.

In September 1917, Leopold of Bavaria⁴ issued the so-called September Acts, which would determine the fate of those of the Eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth that remained under German occupation, but had not been covered by the act of November 5th. From the standpoint of German policies, it was a step aimed at separating Congress Poland from the lands which used to constitute – back in the times of the Commonwealth—an equal and integral part of a common state structure with Poland [4].

Until the conclusion of the Brest Treaty, Germany exercised military and civilian power in the territories under *Ober-Ost* administration, which included the Baltic coast and the regions around Vilnius, Grodno and Suwałki. The lands of the former Grand Duchy of Lithuania, which fell under German occupation, were ethnically and religiously heterogeneous. However, even before the Germans entered Vilnius, almost all Orthodox Christians had left those of the territories of the former Grand Duchy, which later came under the *Ober-Ost* administration. Essentially only Jews and Catholics remained in Vilnius (in equal proportions), and Poles were decidedly a majority among the latter⁵. In the early autumn of 1917, the Germans allowed for the organisation of several conventions: Belarusian, Zionist, international, and Lithuanian ones; basically all those, for which requests had been filed... save for a Polish one. For the German authorities, recognising the Lithuanian Poles as co-hosts of this land was out of the question⁶.

The reluctance towards the creation of an independent Polish state in the territories of the former Commonwealth was common for – *toutes les proportions gardées* – both the Germans⁷ and the Lithuanian politicians alike. The latter began to take advantage of the German policies for those of their own goals that had been unachievable so far.

The Lithuanian Congress, organised in September 1917 in Vilnius to the delight of the German authorities, resulted in the establishment of the Taryba. The Taryba constituted the core of Lithuanian statehood with Vilnius as its capital; a city, which the German historian and politician Hans Delbrück, a supporter of moderate objectives in the ongoing war, had described publicly in the autumn of 1917 in the following words: "Vilnius is the most exceptional city in the world. It is the capital of Lithuania, it is located on

Belarusian land and inhabited by Poles and Jews; on the other hand, it has almost no Lithuanian residents, maybe three in a hundred. How do you imagine Lithuanian culture in a situation where Lithuania's capital does not belong ethnically to that country? [...] and for Poles, Vilnius is, next to Kraków, their most important cultural centre, even more so than Warsaw" [6].

The first proclamation of Lithuania's "independence", one very problematic in its attitude towards Germany, occurred on 11 December 1917. Then, after some internal perturbations, the Lithuanians declared independence for a second time on 16 February 1918, i.e. during a break in the talks in Brest. This time, the new declaration contained no paragraphs that would strip Lithuania of sovereignty, as it was the case before.

The developments in the war were favourable to Lithuanians and allowed them to achieve their state goals. Politicians such as Smetana or Kirys would systematically misinform the international public opinion about the ethnic composition of the population in Vilnius, claiming that 33 thousand Lithuanians lived there, as opposed to merely 3 or 4 thousand Poles). This lie would divide the Polish and Lithuanian inheritors of the former Grand Duchy of Lithuania for many years. A policy of perpetuating antagonisms within the community of the former Polish-Lithuanian Commonwealth was therefore implemented throughout the entire interwar period, to the benefit of the common enemies of the inheritors of the former Grand Duchy of Lithuania (an integral component of the Commonwealth). This plan coincided with the intentions of Lithuanian politicians, laboriously erecting the Lithuanian nation state.

If it had not been for the unfavourable development of the situation on the war front in the summer of 1918, German politicians would have instrumentally and unscrupulously exploited the Lithuanian aspirations, and the young and weak Lithuanian state would have fallen under German political and economic influence in a way unpredicted by Lithuanian politicians. The reliable, clever and well-informed chronicler Aleksander Szklennik made the following remark on 5 October 1917 in his diary: "Having emphasised the official nature of his statements, Oberleutnant Kugler, in his conversation with Stanisław Kognowicki, director of Vilnius Bank and representative of Vilnian Poles, asserted among others: 'Whoever reckons with the Lithuanians? They are as children.' We, the Germans," he continued, "are determined to keep Lithuania for themselves in order to protect it from Russia and Poland; therefore, we must arrange the entire country according to our needs" [10].

As is known, the foreign policies of Vienna and Berlin differed significantly during WW1. Aleksander Szklennik believed that the difference lay in that Vienna showed more flexibility, while Berlin – more confidence [11]. Historians now already know that Vienna had indeed been seeking to end the war in a way that would meet the expectations of dependent peoples to the most extent possible. Berlin, on the other hand, hoped to end the war on its own terms, which formally meant "with no vanquished", and in practice "with some conquered nations". One of the first goals to achieve in this matter was to exclude a future revival – in any form – of an Eastern European federation (i.e. a new instalment of the former Polish-Lithuanian Commonwealth). It constituted a *sine qua non* for the success of the German plans.

Contrary to the general understanding of the importance of the provisions of the Brest treaties for Ukraine or the Chełm Land, their influence on Lithuanian matters remains underestimated. Marian Świechowski, journalist and politician greatly involved in Lithuanian

⁴ Leopold of Bavaria was appointed Commander-in-Chief of the joint armies of the German and Austro-Hungarian empires on the Eastern Front (*Oberbefehlshaber Ost*) on 29 August 1916.

⁵ All the censuses carried out in Vilnius showed a minimal percentage of Lithuanians in the city, i.e. below 3%. The number of Poles was estimated at about 50%.

⁶ Unfortunately, the leaders of Vilnian Poles failed to draw appropriate conclusions from this. What was even worse for the Polish inhabitants of the former Grand Duchy was that, in June 1918, "certain governmental circles in Warsaw deluded the Polish Clubs in Lithuania with the prospect of merging Vilnius with Poland". According to the correspondence of Marian Świechowski with Ludwik Abramowicz, the prime responsibility for this should lie with, among others, Kucharczyński. See: 5.

⁷ As is known, the lands of the former Grand Duchy of Lithuania were ethnically and religiously heterogeneous. The Germans' strategy obliged them to maintain tighter control over the eastern part, which did not tantamount, of course, to losing control of the western part, i.e. former Congress Poland. Whoever dominated the western part of the former Commonwealth could act as a driving force in its eastern part. Such a policy would allow the Germans to take advantage of Lithuanian demands presented back in 1905 in a memorandum addressed to Russian Prime Minister Sergei Witte.

affairs, drew attention to the essence of this problem already in 1918 in his memorandum entitled "The Polish issue and the partition of the lands of the Grand Duchy of Lithuania under the Brest treaties" [7; 8].

He stated: "By force of the first treaty concluded with Ukraine, the whole of Polesie with the Pripyat river basin was torn away from the Grand Duchy; the second one, concluded with Russia, tore the remaining area into two parts [...] The Brest treaties have, in effect, destroyed the grounds for development of the Polish element in Lithuania, subjecting it to the hegemony of other peoples – thus creating a source of eternal frictions and animosities" [8].

Based on the ideas expressed in Benedict XV's peace note calling for peace with no victor nor vanquished, Germany "supported" the establishment of Congress Poland, Ukraine, Finland, Baltic provinces, and Lithuania – all independent of Russia. These countries were attractive to Germany, by virtue either of their access to the seas, or their natural resources. The question whether they would also remain independent from Germany in the future was, of course, not discussed. In the case of Poland, one additional goal was to neutralise any possible actions, which could lead to the restoration of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in a new, 20th-century form. The terms provided in confidence to Wilson in January 1918 (by Bethmann-Hollweg) stipulated, among other things, that the lands of the former Commonwealth be included in the sphere of German economic and military influence [18, p. 205].

Until 1916, the German authorities assumed that the Belarusian lands that were not under *Ober-Ost* administration, were undoubtedly part of Russia. Within the *Ober-Ost* area, on the other hand, the Germans disbanded all possible organisations (including the Belarusian Teachers' Association), pursued exploitative policies, and looted everything that could actually be looted. At the same time, in addition to supporting the Lithuanians in Vilnius, they pursued an intensive de-Russification policy throughout the *Ober-Ost* area.

In line with the German policy of supporting separatism in Russia, von Kühlmann (German politician, diplomat and businessman, Secretary of State of the Ministry of Foreign Affairs in 1917-1918) demanded on 27 December 1917 in Brest that Russia recognise the independence of Poland, Lithuania, Courland, and parts of Estonia and Livland, in accordance with the Soviet declaration on the right of nations to self-determination. Just like the Polish leaders in Warsaw and the Lithuanian ones in Vilnius, the Belarusian leaders in Minsk placed great hopes in Germany since the latter further broadened the extent of their occupied territories (February 1918)⁸. However, the representatives of Belarusians, through no fault of their own⁹, "did not make it" to the talks in Brest.

The Treaty of Brest divided the Belarusian lands of the former Grand Duchy of Lithuania without taking into account not just Polish, but also Belarusian national aspirations. Germany, having forced the Russian side to recognise a number of states established on the ruins of the Russian Empire (and already acknowledged on the international scene), committed itself not to approve any "newer entities".

Surprising news would reach Vilnius, claiming that the German troops entering Minsk distributed leaflets with

portraits of Józef Piłsudski (who was actually imprisoned at that time in Magdeburg) and Józef Dowbór-Muśnicki. The new occupiers were allegedly announcing that Polish legions were following in their steps. What could be the aim of this, if not to arouse a sense of threat to Belarusian interests among the Belarusian activists that were in the city at that time?

In Minsk, Poles made up about 30% of the population. Their social influence was even greater. Polish volunteer units – already existing, and not just "planned" ones – took control of all strategic spots in the city. The Belarusian military disregarded the presence of Polish troops in Minsk and attributed authority in Minsk to the Executive Committee of the First All-Belarusian Congress; however, they even lacked sufficient manpower to supervise the strategic areas of the city. A Belarusian-Polish agreement was eventually reached. During the night of February 19/20th, the Polish representative, Chmyzowski, and his Belarusian counterpart, Jazep Varonka, issued a joint statement on the Polish-Belarusian rule in the city. But already on 21 February 1918, in that very same Minsk, the Executive Committee of the First All-Belarusian Congress would issue the first Constitutional Charter (*hramota*) entitled "To the nations of Belarus...", through which, following the principle of self-determination, it declared itself the sole provisional authority in Belarus.

The assessment of the military and political potential of both entities by the Germans was evidenced by their proclamation, stating that ethnic Belarusians could stay in Minsk, while the Poles – soon to be subordinated (in May 1918) to the Regency Council set up by the Germans in Warsaw – were obliged to leave the city.

The commander of the 10th Army, Gen. Erich von Falkenhayn issued an order on 27 March 1918, effectively placing all state institutions responsible for trade, industry, education, social welfare, propaganda, and refugee-related issues under the jurisdiction of the BNR Council [*Byelaruskaya Narodnaya Respublika* = Belarusian People's Republic], and authorising the organisation of a local government. At the same time, the decision of depriving the BNR Council of its seat, banners and treasury was maintained. The Germans did tolerate the activity of the BNR Secretariat, but they would not recognise it officially, thus treating its activists as volunteers. In principle, Varonka's cabinet controlled only socio-cultural and educational institutions.

The co-option of activists from centrist and right-wing organisations and parties by the Council on 12 April changed the BNR's stance from socialist to centrist, but it could not have influenced the German policies after the conclusion of the Brest Treaty. The memorandum dated 5 April 1918, issued by the BNR Government and addressed to the German Chancellor, demanding the recognition of Belarusian independence, has been rejected – just as every other subsequent request. They had to be rejected, as the Germans would not want to breach the terms set out in Brest.

The suspicions of Edmund Iwaszkiewicz (Vice-President of the Polish Council of the Minsk Land) regarding the German plans in relation to Belarus, found their confirmation in a conversation with a certain "very intelligent and knowledgeable" German national employed in the superior administrative apparatus of the occupying authorities of Minsk¹⁰. The official willingly detailed the plans of the German colonisation of Belarus as imagined in Berlin [9]. The "local population was to obtain the option of joining Poland or Lithuania", and since this German

⁸ The Germans took advantage of this situation by seizing Dvinsk, Minsk, Polotsk, Borisov, Zhlobin, Rechytsa, Kalyenkovichy, Rogachov, Gomel', Orsha, Mogil'ev; they occupied almost the entire territory of Belarus. Russia was left with the Smolensk Governorate, and just fragments of Mogil'ev and Vitebsk governorates. The Bolsheviks fled from Minsk.

⁹ This situation was caused on purpose by the Soviets; they couldn't pass through Baranavichy, and had to take a detour via Kiev and Zhytomir.

¹⁰ It is worth recalling here the talks conducted at the same time in Vilnius by Stanisław Kognowicki and oberleutnant Kügler. See: 14, pp. 24–27.

functionary had no doubts that the "locals" would choose Lithuania, this would supposedly bring Belarus under the authority of the German state. The borders of this German colony were to stretch as far as the Dnieper and Dvina (Daugava) rivers.

The ostensibly pro-Belarusian actions undertaken by the Germans – in accordance with the provisions of the Brest Treaty – were not aimed at satisfying the state ambitions of Belarusian political leaders. It appears that their objective was to paralyse the so-far reasonably acting Polish community of the Minsk region, and to turn the Belarusian leaders against them.

As a reminder: at that time, the Poles still constituted an important military and political force in this area, while the BNR had no army nor administrative structures, and the Belarusian leaders had failed to obtain recognition of their independence by either Berlin, Vienna or the Bolsheviks.

In this situation, it seems logical that the BNR would focus on diplomatic measures¹¹. On 7 May 1918, the decision was made to set up, under the People's Secretariat, a commission for the drawing of a strategic map of Belarus, which was *de facto* carried out by colonels of the German staff¹². In March 1918, under the benevolent eye of the German authorities, BNR politicians began to address various notes, letters and memoranda criticising Polish imperialist ambitions, to various members of the Entente. Of course, the Germans discreetly supported, and maybe even instigated, the actions of Belarus – especially anti-Polish ones, which they found especially convenient. But they had nothing to offer to the Belarusians. The speeches pronounced by Belarusian leaders therefore brought no political benefit for their country on the part of the Germans.

In conclusion. The objectives of German policies were definitely in conflict with the interests of Polish political leaders, who identified with the heritage of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. According to German plans, this historic Eastern European Union could by no means be revived in any form. The collapse of the multinational and multicultural community of the former Polish-Lithuanian Commonwealth was increasingly intensive for a number of reasons, and the German policies have not only consistently exploited these trends, but sometimes even exacerbated them, notably in the territories of the Grand Duchy of Lithuania. Following Benedict XV's peace note and the Brest Treaty, the Germans modified their strategy, now assuming the role of the tutor of the newly-emerging "modern peoples" of the former Grand Duchy of Lithuania seeking independence. The Germans consistently pursued their policies, focused on achieving political and economic expansion towards the east, throughout the entire war – regardless of their military situation.

Sources:

1. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, Drzewiecki archive, ref. 2, folders 11–17. Dr. Krupp, Memorandum.
2. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-36. German Chancellor's speech about Poland. Second part of speech by German Chancellor Bethmann-Hollweg, delivered in the morning meeting of the Parliament's budget committee on 9 November 1916. Translation (1).
3. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 251-352 I. 1-1v-2-2 v. A different translation (2) of Bethmann-Hollweg's speech on 9 November 1916 with the handwritten annotation "Literal translation from German transcript".
4. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-26, folders 366-366v-367-367v Manuscript of Marian Świechowski, 1918.
5. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 79-53, folders 9-10.

¹¹ A committee for international affairs was set up on 29 March 1918.

¹² On 5 June a group of cartographers – colonels of the German staff – was co-opted: Dmitriy Betcher, Alexander Brandt, Alexander Goherz, Col. of Engineer Forces Ivan Beniksen, Ryhor Yanushkowski.

6. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 79, file 822. Excerpt from *Das neue Litauen* an. 1917 No. 5.

7. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 9 – 3462, Partition of the territories of the Grand Duchy of Lithuania by force of the Brest treaties in 1918, folder 8.

8. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-26, folders 52-53.

9. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fond 79, t. 31, 2-68. Edmund Iwaszkiewicz's letter to Ludwik Abramowicz, dated 13 June 1918.

10. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, fund 1135, inv. 4 v. 38, folder 85. Aleksander Szklennik's diary, note dated 5 October 1917.

11. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, fund 1135, inv. 4 v. 38, folder 86. Aleksander Szklennik's diary, note dated 6 October 1917.

12. Brödrich-Kurmahlen, S. *Das Neue Ostland* / S. Brödrich-Kurmahlen. – Berlin: Charlottenburg Ostlandverl., 1915. – 46 s.

13. Fischer, Fr. *Deutsche Kriegsziele Revolutionierung und Separatfrieden im Osten, 1914-1918* / Fr. Fischer // *Historische Zeitschrift*. – 1959. – Vol. 188, Issue 1. – Pp. 249-310.

14. Gierowska-Kałuża, J. *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodniej (19 lutego 1919–9 września 1920)* / J. Gierowska-Kałuża. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton & IH PAN, 2003. – 447 s.

15. Gierowska-Kałuża, J. Question of the access of restored Polish State to the Baltic Sea, in opposition to German interests / J. Gierowska-Kałuża // *Local memoriei și al desfășurărilor geostrategice* / F. Anghel, G. Stelian Manea, M. O. Marea. – Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2014. – Pp. 225-238.

16. Gierowska-Kałuża, J. Józef Piłsudski wobec obcych planów w stosunku do ziem byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów / J. Gierowska-Kałuża // *Międzyz morze w polityce II Rzeczypospolitej. Nadzieje i ograniczenia* / Ed. by Elżbieta Znamierowska-Rak. – Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniw. Warszawskiego, 2016. – Pp. 63-88.

17. Kelly, J. N. D. *Encyklopedia papieży* / J. N. D. Kelly. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1997. – 503 s.

18. Krasuski, J. *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945* / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1978. – 480 s.

References:

1. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, Drzewiecki archive, ref. 2, folders 11–17. Dr. Krupp, Memorandum.
2. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-36. German Chancellor's speech about Poland. Second part of speech by German Chancellor Bethmann-Hollweg, delivered in the morning meeting of the Parliament's budget committee on 9 November 1916. Translation (1).
3. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 251-352 I. 1-1v-2-2 v. A different translation (2) of Bethmann-Hollweg's speech on 9 November 1916 with the handwritten annotation "Literal translation from German transcript".
4. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-26, folders 366-366v-367-367v Manuscript of Marian Świechowski, 1918.
5. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 79-53, folders 9-10.
6. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 79, file 822. Excerpt from *Das neue Litauen* an. 1917 No. 5.
7. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 9 – 3462, Partition of the territories of the Grand Duchy of Lithuania by force of the Brest treaties in 1918, folder 8.
8. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fund 168-26, folders 52-53.
9. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, fond 79, t. 31, 2-68. Edmund Iwaszkiewicz's letter to Ludwik Abramowicz, dated 13 June 1918.
10. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, fund 1135, inv. 4 v. 38, folder 85. Aleksander Szklennik's diary, note dated 5 October 1917.
11. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, fund 1135, inv. 4 v. 38, folder 86. Aleksander Szklennik's diary, note dated 6 October 1917.
12. Brödrich-Kurmahlen, S. (1915). *Das Neue Ostland*. Berlin: Charlottenburg Ostlandverl.
13. Fischer, Fr. (1959). *Deutsche Kriegsziele Revolutionierung und Separatfrieden im Osten, 1914-1918. Historische Zeitschrift, 188(1)*, 249-310.
14. Gierowska-Kałuża, J. (2003). *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodniej (19 lutego 1919–9 września 1920)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton & IH PAN.
15. Gierowska-Kałuża, J. (2014). Question of the access of restored Polish State to the Baltic Sea, in opposition to German interests. In F. Anghel, G. Stelian Manea, M. O. Marea (Eds.), *Local memoriei și al desfășurărilor geostrategice*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun. Pp. 225-238.
16. Gierowska-Kałuża, J. (2016). Józef Piłsudski wobec obcych planów w stosunku do ziem byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. In E. Znamierowska-Rak (Ed.), *Międzyz morze w polityce II Rzeczypospolitej. Nadzieje i ograniczenia*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniw. Warszawskiego. Pp. 63-88.
17. Kelly, J. N. D. (1997). *Encyklopedia papieży*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
18. Krasuski, J. (1978). *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Received by the editorial board 08.07.19

Йоанна Геровська-Калаур, д-р іст. наук, проф.
Інститут історії Польської академії наук, Варшава, Польща

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗЕМЕЛЬ КОЛИШНЬОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОЛИТОВСЬКА ТА ПРОБІЛОРУСЬКА, ЧИ АНТИПОЛЬСЬКА?

У статті зроблено спробу дослідити національну політику Німеччини щодо територій колишньої Речі Посполитої, окупованих в роки Першої світової війни. Аналізуючи джерела, віднайдені в архівах Вільнюса, авторка розвиває давню тезу Франца Фішера про експансивну природу німецьких воєнних планів. Авторка окреслює плани німецького канцлера Т. фон Бетмана Гольвега по створенню центрально-європейського економічного союзу – виключно під егідою Німеччини – до якого б увійшли народи, позбавлені російського впливу (поляки, українці, білоруси, литовці). Відзначається, що цю стратегію німецька влада намагалася імплементувати протягом всієї війни, причому незалежно від успіхів чи невдач на фронті. У висновках авторка зазначає, що національна політика Німеччини на окупованих територіях Східної Європи враховувала і використовувала міжнародні суперечності, що існували колись в багатонаціональній Речі Посполитій. Відповідно, Німеччина мала стати наставницею для "модерних народів", що отримали б незалежність на теренах колишніх Речі Посполитої чи Великого князівства Литовського. В дійсності, вказує авторка, таким чином керівництво Німеччини лише намагалася розширити на Сході межі свого економічного впливу.

Ключові слова: німці, поляки, литовці, білоруси, Перша світова війна, колишня Річ Посполита, колишнє Велике князівство Литовське, Бетман-Гольвег, Густав Крупп, Брьодріх-Курмеглен.

УДК 94(567)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.3>

Б. Кожухар, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІЖКУРДСЬКИЙ КОНФЛІКТ В ІРАКСЬКОМУ КУРДИСТАНІ

У статті досліджуються витоки і перебіг конфлікту між провідними курдськими організаціями Іраку – Патріотичним союзом Курдистану (Дж. Талабані) та Демократичною партією Курдистану (М. Барзані). Відзначено, що на початку 1990-х років склалися сприятливі умови для виникнення курдської державності на базі Курдського автономного регіону в Іраку. Однак, конкуренція за лідерство між двома політичними організаціями курдів вилилася у повномасштабний збройний конфлікт, який розгорівся у 1994-1996 роках. Автор встановлює основні чинники, що вплинули на припинення конфлікту та призвели до порозуміння між двома політичними організаціями курдів Іраку.

Ключові слова: Іракський Курдистан, міжкурдський конфлікт, Демократична партія Курдистану, Масуд Барзані, автономія.

Напередодні вторгнення Іраку в сусідній Кувейт, режим Саддама Хусейна жорстко контролював більшу частину Іракського Курдистану. До того ж, центральною владою робилися спроби змінити демографічну ситуацію в цьому районі, ізолювавши його так званого "арабським поясом" від можливих джерел постачання з курдських діаспор Ірану й Туреччини. Насильно виселялися десятки тисяч курдських родин, а на їхнє місце привозили переселенців-арабів. Напад іракських військ на Кувейт у серпні 1990 р. спонукав лідера Патріотичного союзу Курдистану (далі – ПСК) Дж. Талабані заявити: "Курди вірять, що ця війна покладе край диктатурі Саддама Хусейна". Події після поразки Іраку від багатонаціональних сил на початку 1991 р. показали, що "курди не втратили ні рішучості, ні здатності боротися за свої права" [1, с. 16]

У березні 1991 р., скориставшись дезорганізацією державного та військового управління країною внаслідок військової поразки Іраку, а також через залучення найбільш боєздатних сил іракської армії до придушення повсталих шіїтів на півдні країни, курди перейшли в наступ і встановили контроль над усією територією їхнього компактного проживання, включаючи міста Мосул, Ербіль і Сулейманія. Деякий час вони контролювали і м. Кіркук. Таким чином, практично всі провінції північного Іраку виявилися в руках Національного фронту Іракського Курдистану. В умовах, коли велика частина країни перетворилася на арену народного повстання, Саддам Хусейн прийняв пред'явлені йому Радою Безпеки ООН умови припинення вогню та врегулювання наслідків агресії проти Кувейту, а потім поступово відновив контроль над ситуацією в країні, спочатку розправившись з арабами-шіїтами, а згодом і з курдами. Повсталі курди та їхні сім'ї були змушені втікати з міст і населених пунктів у важкодоступні гірські райони Іраку, сусідні Іран і Туреччину. Іракська авіація бомбила курдські селища, дороги, скупчення біженців. У ході придушення повстання десятки

тисяч курдів загинули і були поранені, понад 2 млн іракських курдів залишили свої будинки, ставши біженцями та вимушеними переселенцями.

Незважаючи на те, що повстання арабів-шіїтів і курдів були багато в чому спровоковані закликами американського керівництва, Вашингтон нічого не зробив для запобігання операцій іракських збройних сил на півдні і півночі країни. У відповідь на наполегливі звернення курдських лідерів М. Барзані і Дж. Талабані за допомогою до Дж. Буша, адміністрація США довгий час тривалий вибікувальну позицію й не наважувалася віддати наказ своїм військам вторгнутися вглиб Іраку. Дж. Талабані навіть відвідав Вашингтон, де заявив, що "якщо в Іраку буде демократичний режим, то курди будуть щасливі залишатися іракцями" [2]

Тим часом, іракські курди продовжували нести великі людські втрати, піддавалися новим репресіям із боку саддаміського режиму й опинилися на межі гуманітарної катастрофи. У цій ситуації Рада Безпеки ООН була змушена прийняти резолюцію № 688 від 5 квітня 1991 р., встановивши так зв.ану "зону безпеки" на північ від 36 паралелі. Із цього району було повністю виведено іракські урядові війська, припинено роботу центральних органів влади, спецслужб і поліції, провінції Сулейманія, Ербіль і Дохук склали, як було прийнято в той час називати цей район, "Вільний Курдистан" [3, с. 117].

Це стало важливим кроком створення де-факто курдської міні-держави; центральна іракська влада припинила репресії проти курдського населення. До Курдського автономного району (далі – КАР) стали надходити вантажі міжнародної гуманітарної допомоги, яка врятувала населення від гострого браку продовольства.

Мир, який наступив в Іракському Курдистані, створив сприятливі умови для практичного здійснення гасла "Курдистану – справжню автономію". Найпершим завданням у цьому напрямку стало формування нових владних структур. 19 травня 1992 р. пройшли перші

вибори до Національної ради (парламенту) Іракського Курдистану, місця в якому на паритетних засадах поділили між собою головні політичні організації іракських курдів – ДПК, очолювана М. Барзані, і ПСК, керований Дж. Талабані. У липні 1992 р. було сформовано коаліційний уряд КАР [4, с. 381]. Уперше в історії доля іракських курдів виявилася у їхніх власних руках.

Одним із перших важливих документів, прийнятих парламентом КАР, виявився закон від 4 жовтня 1992 р. про вирішення курдської проблеми на основі принципу федеративного устрою іракської держави. Це був якісно новий підхід до вирішення складної внутрішньополітичної проблеми країни, у просуванні до якого політичні сили курдів бачили своє перспективне завдання [5].

У травні-червні 1993 р. М. Барзані відвідав ряд зарубіжних країн (США, Францію, Австрію, Туреччину, Саудівську Аравію й інші) із метою заручитися підтримкою з боку керівництва і громадськості цих країн у боротьбі з режимом С. Хусейна. Повернувшись до Іраку, він заявив, що "тепер міжнародне співтовариство надасть більш ефективну підтримку курдам, які проголосили курс на створення в Іраку федеративної демократичної держави..." [6, с. 9].

Однак ефективність цих заходів звелася нанівець посиленням внутрішніх протиріч і суперництва між лідерами ДПК і ПСК. Починаючи з 1994 р., розбіжності між М. Барзані і Дж. Талабані набули відкритого характеру і призвели до збройних зіткнень їхніх прихильників. У цей період до особистих амбіцій курдських лідерів додалися проблеми справедливого розподілу доходів від експорту нафти, митниці, торгівлі, іншої господарської діяльності [7, с. 63]. Двом провідним політичним угрупованням курдів у 1990-ті рр. так і не вдалося досягти компромісу. У курдському автономному районі з 1994 по 2002 рр. діяли фактично два самостійних уряди (ДПК в Ербілі і ПСК в Сулейманії) [8, с. 203].

Обидві провідні політичні партії іракських курдів на той час уже мали свої збройні формування загальною чисельністю до 75 тис. (ДПК – близько 40 тис. і ПСК – близько 35 тис.). Початок збройного конфлікту у травні 1994 р. між ДПК і ПСК представляв серйозну небезпеку для подальшого становища курдів, оскільки ці розбіжності серед лідерів охоче підігрівалися сусідніми державами. Незважаючи на захист із повітря території КАР силами ВПС США і Великої Британії, їхні керівництва в той період практично нічого не робили для запобігання нових збройних зіткнень між курдами на півночі Іраку [4, с. 386].

5 червня 1994 р. М. Барзані і Дж. Талабані зустрілися для пошуку виходу із ситуації. Однак ця зустріч не привела до миру і зіткнення між загонами ДПК і ПСК продовжилися. 16–22 липня 1994 р. представники протидіючих сторін зустрілися в Парижі за посередництвом уряду Франції та Курдського інституту, очолюваного Кендале Незаном, турецьким курдом. Були присутні також спостерігачі з посольств США та Великої Британії. На зустрічі було зроблено спробу подолання міжкурдського конфлікту. У рекомендаціях від 22 липня 1994 р. містилася пропозиція регіональному уряду Курдистану розробити конституцію. Планувалося підготувати й підписати цей документ на місці із запрошенням на переговори до Парижа М. Барзані і Дж. Талабані під наглядом президента Франції Ф. Міттерана. Проте цього не сталося через заперечення керівництва Туреччини, яке побачило в подібному акті небезпеку створення незалежної курдської держави [6, с. 14].

Загалом в Анкарі, а також у Тегерані й Дамаску насторожено поставилися до формування органів регіональної виконавчої та законодавчої влади, силових структур КАР, прийняттям парламентом, на початку

жовтня 1992 р., закону про федеративний принцип вирішення курдської проблеми в Іраку.

Варто зазначити, що в ці роки в науковій літературі розгорнулася полеміка з питання доцільності створення незалежної курдської держави. Так, наприклад, Мехрдада Ізаді, американський учений курдського походження, висунув і відстоював погляд, суть якого в тому, що курдська держава буде сприяти геополітичним і національним інтересам Туреччини, Ірану та Сирії. М. Ізаді стверджував в одній зі своїх робіт, що в разі створення незалежного Курдистану Туреччина виявиться у виграві. Якщо Курдистан вийде за територіальні межі Туреччини, на думку Ізаді, то Туреччина зможе динамічніше розвиватися економічно й позбудеться від найбільш консервативної, відсталого та слабо освіченої частини суспільства. Це полегшить їй вступ до Європейського Союзу, оскільки вона позбудеться азіатської частини свого суспільства. Він також пов'язував це питання з вирішенням проблеми водних ресурсів на півдні Туреччини [9, с. 202].

У січні 1995 р. відбулись нові кровопролитні зіткнення між ДПК і ПСК. Президент США Б. Клінтон звернувся до двох курдських лідерів із закликом припинити протидію. Білий дім заявив, що він підтримує мирні пропозиції щодо демілітаризації столиці КАР Ербілю, припинення вогню, утворення єдиної тимчасової адміністрації для підготовки демократичних виборів у період від 6 до 12 місяців. Однак зіткнення між провідними курдськими угрупованнями тривали. 12–15 вересня 1995 р. у Дубліні під американським патронатом пройшов черговий раунд переговорів між представниками ДПК і ПСК. Проте компромісу й цього разу досягти не вдалося через ті самі розбіжності з питання про демілітаризацію Ербілю й розподілу доходів від митних зборів. Тоді ж Дж. Талабані зажадав від турецької влади припинити втручання у внутрішні справи КАР і поставки зброї ДПК [4, с. 387–389].

На тлі тимчасового альянсу М. Барзані з Анкарою лідер ПСК Дж. Талабані встановив більш тісні відносини з Тегераном, унаслідок чого на півночі Іраку помітно посилилися позиції проіранської Вищої ради ісламської революції Іраку (ВРІПІ). У вересні 1995 р. між ВРІПІ і ПСК було укладено угоду про координацію дій у боротьбі з режимом С. Хусейна. Водночас зазначалося про зближення ПСК із курдськими ісламістами, зокрема Рухом ісламського єдності Іракського Курдистану (РІЄІК), два представники якого були призначені міністрами в Сулейманії [5].

У середині листопада 1995 р. американська делегація, очолювана Робертом Дойчем, прибула в Іракський Курдистан і розпочала новий раунд переговорів спочатку з ДПК, а потім і з ПСК. Чергова посередницька місія США зазнала невдачі і, більше того, спроби обговорення питання про розподіл доходів від продажу нафти і гуманітарної допомоги в разі, якщо Іраку знову дозволять експорт нафти, лише спровокували посилення напруженості у відносинах між Барзані і Талабані та їхніми угруповуваннями.

Улітку 1996 р. уже Іран за підтримки ПСК провів військову операцію на півночі Іраку проти опозиційно налаштованих іранському режиму іранських курдів, після чого іранці залишили ПСК своє військове спорядження [6, с. 16]. У серпні 1996 р. міжкурдські збройні сутички на півночі Іраку відновилися. У ситуації, що склалася, М. Барзані використовував допомогу іракських урядових військ проти загонів Дж. Талабані й іракських туркоманів. У відповідь США пригрозили С. Хусейну точковими ударами по військових об'єктах на півдні Іраку й розширенням "зони безпеки" до передмість Багдада. Однак ніяких

конкретних заходів щодо припинення кровопролиття на півночі Іраку в той період адміністрацією США зроблено так і не було. Тим часом загони М. Барзані провели ряд успішних військових операцій проти прихильників Дж. Талабані і захопили Сулейманію – "столицю" ПСК. Загони Талабані були витіснені в гірські райони країни уздовж іраксько-іранського кордону [10, с. 174]. Тоді Талабані звинуватив керівництво ДПК у співпраці з Багдадом і використанні проти нього допомоги з боку С. Хусейна. М. Барзані оголосив про свою перемогу і сформував новий курдський уряд на чолі з прем'єр-міністром доктором р. Шауесом, інженером за професією і членом політбюро ДПК. Нечірван Барзані (племінник М. Барзані) був призначений віце-прем'єром. До складу нового курдського уряду ввійшли представники шести партій: ДПК, Ісламського руху Курдистану, Курдської компартії, Ісламського союзу Курдистану, туркоманів та асирійців.

Однак уже у другій декаді жовтня 1996 р. Талабані провів контрнаступ і 13 жовтня повернув Сулейманію під свій контроль, а також більшу частину втраченої раніше території. При цьому, ДПК звинуватила іранську владу в підтримці ПСК військами, артилерією й ракетами. Безумовно, Тегеран, як і Багдад і Анкара, у той період усіляко підігрівали та вміло використовували у своїх інтересах міжкурдські протиріччя і тривалий збройний конфлікт між ДПК і ПСК [11, с. 229–232].

З ініціативи США, Великої Британії, Франції, ряду інших зацікавлених країн і міжнародних організацій у жовтні 1996 р. в Анкарі вдалося провести черговий раунд переговорів між ДПК і ПСК, який завершився підписанням мирного договору. Цей документ є програмою спільних дій в ідеологічній, військово-політичній, зовнішньополітичній, правовій, фінансово-економічній та інших сферах із метою досягнення миру, стабільності й економічного розвитку Іракського Курдистану. Були створені спеціалізовані групи спостерігачів для контролю за виконанням цієї програми, до яких увійшли представники місцевого населення (курди, араби, туркомани, асирійці) і міжнародних сил (ООН, США, Англії, Туреччини). Спершу ефективність роботи спостерігачів була незначною, реалізація вищевказаної програми загальмовувалася й лише до кінця жовтня 1996 р. сторонам вдалося розпочати процес поступового налагодження відносин між ДПК і ПСК [4, с. 389–390].

На цьому етапі США та їхні союзники, зацікавлені у створенні єдиної потужної опозиції режиму С. Хусейна, доклали значних зусиль із подолання курдського розколу. Уже в січні 1998 р. між ДПК і ПСК було досягнуто перемир'я, а у вересні того ж року у Вашингтоні відбулася перша від серпня 1996 р. особиста зустріч М. Барзані і Дж. Талабані, у ході якої було підписано спільну політичну угоду. Сторони зобов'язалися створити у КАР тимчасову адміністрацію з представників обох партій, провести в липні 1999 р. спільні вибори в єдиний парламент, не допускати надалі відновлення міжкурдських зіткнень, запобігати антитурецькій діяльності РПК із території Іракського Курдистану. Була підтверджена прихильність сторін єдності і територіальної цілісності "демократичного" Іраку, у якому на "федеративній основі" були б гарантовані політичні права курдів. Крім цього, було узгоджено формулу розділу доходів від торгівлі [8, с. 202–203].

Зближенню позицій сторін частково сприяло те, що ні керівництво ДПК, ні керівництво ПСК не ставили перед собою в той період завдання остаточного поділу зон впливу і виходу автономії зі складу Іраку. Їхні лідери зуміли домовитися про те, що ПСК визнає чинний у КАР

парламент скликання 1992 р., а ДПК погодилася провести перше об'єднане засідання парламенту в Ербілі, друге – у Сулейманії. Головувати на засіданнях протягом перших трьох місяців повинен був представник ДПК, а протягом наступних двох – представник ПСК. Таким чином, партії домовилися про роботу об'єданого парламенту і про хід майбутніх виборів, проведення яких було заплановано через півроку після відновлення його роботи.

Угода 1998 р. між ДПК і ПСК включала в себе також пункти про федеративний устрій Іраку, що було головною вимогою курдів і що означало розмежування повноважень центру і федеративного суб'єкта, участь представників останнього в центральних органах влади. Після завершення збройного конфлікту між ДПК і ПСК потрібен був час, щоб повернути довіру й конструктивний діалог між двома партіями. Лідери провідних політичних сил іракських курдів поступово самі прийшли до розуміння, що в таких умовах немає альтернативи подолання міжпартійних розбіжностей. Лише об'єднаними зусиллями можна було протистояти режиму С. Хусейна і й загрозам, насамперед, із боку Туреччини та Ірану. Світова спільнота, США та їхні союзники також давали зрозуміти М. Барзані і Дж. Талабані, що вони зацікавлені у стабільності й єдності Іракського Курдистану. При цьому, адміністрація США розраховувала надалі розіграти "курдську карту" не лише в боротьбі з режимом С. Хусейна, а і як важіль тиску на уряди Ірану, Сирії, меншою мірою, Туреччини [12].

Тим часом, під західною "парасолькою" в Іракському Курдистані відбувалися все більш помітні зміни в державно-адміністративному будівництві, в економічному розвитку, відновлення інфраструктури регіону, у вирішенні соціальних, освітніх і культурних питань. Відбулися парламентські вибори, поступово відбувалося формування інших інститутів громадянського суспільства; почали діяти положення про свободу слова та друку, національної й релігійної рівноправності; у залі засідань парламенту Курдистану було відведено місця для представників національно-релігійних меншин, які на той час уже користувалися культурною автономією, мали свої школи, де викладання проводилося рідною мовою при обов'язковому вивченні державної – арабської.

Поштовхом до подальших позитивних зрушень в економічній і соціальній сферах Іракського Курдистану послужила програма ООН для Іраку "Нафта в обмін на продовольство", розроблена в межах міжнародних економічних санкцій щодо Іраку. Відповідно до цієї програми, реалізація якої почалася в 1996 р., 13 % отриманих від продажу іракської нафти коштів прямували на потреби курдського регіону [4, с. 390]. При цьому, значну увагу приділялася відновленню й розвитку інфраструктури та виробничої бази КАР (дороги, мости, іригаційні та електроенергетичні системи, промислові підприємства). Із поступовим вирішенням економічних завдань у місцевої влади з'явилася можливість вирішувати і соціальні проблеми. Істотно скоротилося безробіття, став зростати рівень життя населення, більше уваги стало приділятися системам охорони здоров'я й освіти, відкривалися коледжі та сільські школи. Усі ці заходи позначилися на зниженні соціальної напруженості та стабілізації внутрішньополітичного становища в КАР [4, с. 389–390].

Регіональний уряд Іракського Курдистану розраховував перетворити КАР у стабільний процвітаючий регіон. Однак їм довелося зіштовхнутися з багатьма невирішеними проблемами, які суттєво гальмували подальший розвиток в економіці та соціальному житті. Серед них – правове оформлення сформованої в КАР

системи влади та її взаємин з Багдадом, необхідність зняття з Іраку жорстких і безтермінових міжнародних санкцій і т. д. Разом із тим, посилюється тиск на Багдад з боку США та їхніх союзників, що негативно позначалося на соціально-економічних перетвореннях. До осені 2001 р. ситуація навколо Іраку різко загострилася, країна знову опинилася на межі економічної й гуманітарної катастрофи. Безумовно, формально залишаючись у складі іракської держави, курди були пов'язані економічно з ним відносно менше, ніж жителі південних і центральних провінцій, але, тим не менш, також страждали і від руйнівних за своїм характером міжнародних санкцій, і від ізоляції свого регіону і країни загалом. Вихід зі становища можна було б спробувати знайти в поступовому і поетапному знятті санкцій з Іраку. На той час в ООН вже було достатньо підстав до таких кроків.

Однак події в Іраку розвивалися зовсім в іншому напрямку та не в інтересах більшої частини його населення. Незважаючи на досягнуту фактичну автономію та навіть певну незалежність від Багдаду, іракські курди до початку ХХІ ст. продовжували залишатися у внутрішній і міжнародній ізоляції, ставши заручниками у протистоянні США та їхніх союзників із режимом Саддама Хусейна.

Список використаних джерел і літератури:

1. Степанова Н. Курдская проблема в Ираке / Н. Степанова. – М. : МГИМО МИД, 2005. – 31 с.
2. Степанова Н. Проблема курдов в Ираке / Н. Степанова // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / отв. ред. А. Воскресенский. – М. : МГИМО, 2005. – С. 168–203.
3. Fawcett L. Down but not out? The Kurds in International Politics / L. Fawcett // *Reviews of International Studies*. – 2001. – Vol. 27. – Pp. 109–118.
4. Gunter, M. The KDP-PUK Conflict in Northern Iraq / M. Gunter // *Middle East Journal*. – 1996. – Vol. 50, No. 2. – Pp. 224–241.
5. Gunter, M. The Foreign Policy of the Iraqi Kurds / M. Gunter // *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*. – 1997. – Vol. 20, No. 3. – Pp. 1–19.
6. Izady, M. The Kurds: A concise handbook / M. Izady. – Washington, D.C. : Crane Russak, 1992. – 288 p.
7. Kelly, M. Ghosts of Halabja: Saddam Hussein and the Kurdish Genocide / M. Kelly. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2008. – 196 p.
8. Kurdish Agreement Signals New U.S. Commitment. – The Washington Institute for Near East Policy. [Online]. – 29 September 1998. – Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/kurdish-agreement-signals-new-u.s.-commitment>.
9. Leezenberg, M. Iraqi Kurdistan: contours of a post-civil war society / M. Leezenberg. – *Third World Quarterly*. – 2005. – Vol. 26, No. 4–5. – Pp. 631–647.

10. McDowall, D. A Modern History of the Kurds / D. McDowall. – New York : I.B.Tauris & Co Ltd, 2004. – 515 p.

11. Pike, J. Patriotic Union of Kurdistan (PUK) [Online] / J. Pike // *Global Security*. – Available from: <https://www.globalsecurity.org/military/world/para/puk.htm>.

12. Plotz, D. The Kurds [Online] / D. Plotz // *Slate Magazine*. – Available from: <https://slate.com/news-and-politics/1996/09/the-kurds.html>.

13. Stansfield, G., Anderson, L. The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division? / G. Stansfield. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 260 p.

14. Van Bruinessen, M. The Kurdish Question: Whose Question, Whose Answers? / M. Bruinessen // *Wadie Jwaideh Memorial Lecture in Arabic and Islamic Studies, Department of Near Eastern Languages and Cultures & Middle Eastern and Islamic Studies Program*. – Bloomington : Indiana University, November 19, 2004. – 23 p.

References:

1. Stepanova, N. (2005). *The Kurdish Question in Iraq*. Moscow: Moscow State Institute of International Relations. [In Russian].
2. Stepanova, N. (2005). The Kurdish Question in Iraq. In A. Voskresenskiy (Ed.), *Ethnic Groups and Confessions on the East: Conflicts and Cooperation*. Moscow: Moscow State Institute of International Relations. [In Russian].
3. Fawcett, L. (2001). Down but not out? The Kurds in International Politics. *Reviews of International Studies*, 27, 109–118.
4. Gunter, M. (1996). The KDP-PUK Conflict in Northern Iraq. *Middle East Journal*, 50(2), 224–241.
5. Gunter, M. (1997). The Foreign Policy of the Iraqi Kurds. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 20(3), 1–19.
6. Izady, M. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. Washington, D.C.: Crane Russak.
7. Kelly, M. (2008). Ghosts of Halabja: Saddam Hussein and the Kurdish Genocide. Santa Barbara: ABC-CLIO.
8. Kurdish Agreement Signals New U.S. Commitment. (1998, September 29). *The Washington Institute for Near East Policy*. Retrieved from <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/kurdish-agreement-signals-new-u.s.-commitment>.
9. Leezenberg, M. (2005). Iraqi Kurdistan: Contours of a Post-Civil War Society. *Third World Quarterly*, 26(4-5), 631–647.
10. McDowall, D. (2004). *A Modern History of the Kurds*. New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
11. Pike, J. (n.d.). Patriotic Union of Kurdistan (PUK). *Global Security*. Retrieved from <https://www.globalsecurity.org/military/world/para/puk.htm>.
12. Plotz, D. (1996, September 28). The Kurds. *Slate Magazine*. Retrieved from <https://slate.com/news-and-politics/1996/09/the-kurds.html>.
13. Stansfield, G. & Anderson, L. (2004). *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division?* New York: Palgrave Macmillan.
14. Van Bruinessen, M. (2004, November 19). The Kurdish Question: Whose Question, Whose Answers? The Kurdish Movement Seen by the Kurds and by their Neighbors. *Wadie Jwaideh Memorial Lecture in Arabic and Islamic Studies, Department of Near Eastern Languages and Cultures & Middle Eastern and Islamic Studies Program*. Bloomington: Indiana University.

Надійшла до редколегії 05.08.19

B. Kozhukhar, Master's Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONFLICT AMONG KURDS IN THE KURDISTAN REGION OF IRAQ

Kurds are an Iranian ethnic group that compactly resides in a large geographical area, at the junction of Asia Minor, the Caucasus, the Iranian Highlands, and Mesopotamia, called Kurdistan. Currently, the region is divided between four states – Turkey, Iraq, Iran and Syria. Ethnic Kurdistan has been constantly in a state of instability since the 20th century. Because of this, the Kurdish issue is one of the most pressing problems in recent history and is at the forefront of the political life of the Middle East region. Kurds are the most numerous people who, at the present stage of human development, do not have their own statehood and have existed for a long time without autonomy. For a long period of time, they have been fighting for self-determination, and Iraqi Kurdistan has a major role to play in it. It is this region that has made the most progress in the political sphere, notably thanks to the creation of the Kurdistan Democratic Party in 1946. For almost half a century, under unfavorable conditions, its activities have helped to develop a new political culture and the so-called "pluralism of thoughts". The split within this party has shown that no national movement is unitary and combines the interests of different social and political groups. Further deepening of the contradictions, in addition to the difficult situation of Iraq in the international arena, resulted in armed conflict. During the civil war, both Kurdish parties from other countries and the armed forces of Iraq, Iran and Turkey intervened in it. In fact, the inter-Kurdish conflict in Iraqi Kurdistan has become a significant step towards the realization of the issue of autonomy.

Key words: *Iraqi Kurdistan, Kurdish military conflict, Kurdistan Democratic Party, Masoud Barzani, autonomy.*

УДК 902.65

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.4>

С. Нагорний, канд. фіз.-мат. наук, наук. співроб.
Підземна лабораторія Гран Сассо, Ассерджі, Італія,
Т. Довбуш, канд. хім. наук, наук. співроб.

Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України, Київ, Україна

ФОЛІС ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ КОСТЯНТИНА ВЕЛИКОГО

Наведено дослідження та спроба детальної ідентифікації античної монети за допомогою аналітичних методів. Визначено регіон походження складових матеріалу та період виготовлення монети. Після проведення комплексу фізичних досліджень визначено, що матеріал монети на 79 % складається з міді та на 16 % зі свинцю, що були видобуті на родовищі Лімні (східна частина острова Кіпр). Мідно-свинцевий сплав також легований оловом на рівні 3 %. Супутніми домішками з концентрацією на рівні 1 % є залізо й арсен. Монета класифікована як дрібна розмінна монета (фоліс) грошової системи Костянтина I Великого. Період виготовлення фолісу з високою точністю можна віднести до другої половини 324 р. н. е. Зроблено припущення, що розбавлення міді великою кількістю свинцю (16 %) свідчить про необхідність суттєвої економії матеріалу для виготовлення дрібних монет у період економічної кризи в Римській імперії після тривалої громадянської війни. У той же час, відкидається версія про виготовлення монети фальшивомонетчиком.

Ключові слова: Костянтин I Великий, фоліс, свинцева бронза, фізико-хімічні дослідження.

Вступ. Нещодавно, на прикладі античних свинцевих якорів [1] було продемонстровано, що використання лише аналітичних методів дослідження матеріалу артефакту, навіть без відомостей про супутні знахідки і стратиграфічні особливості з місця знахідки, є потужним інструментом у археологічних дослідженнях, що дозволяють отримати унікальну інформацію, яка суттєво поглиблює наші знання про досліджуваний артефакт. А у випадку, коли була б змога застосувати як комплексні фізико-хімічні дослідження, так і співвіднести артефакт із відомою історичною особистістю, або ж із чітко визначеним історичним періодом, це дозволило б із високою точністю визначити як період виготовлення та регіон походження артефакту, так і максимально охарактеризувати саму знахідку. Такими артефактами, які зазвичай мають чітко визначений зв'язок з історичними особистостями або ж подіями є монети. І здавалося б, що ще можна додати до інформації яка отримана з дослідження морфологічних особливостей монети та розшифрування її легенди? Саме про такі унікальні властивості й відомості, які вдалося отримати експериментальним шляхом і говоритиметься в цій роботі, де ми розглянемо монету часів римського імператора Костянтина I Великого.

Костянтин I Великий (306–337 рр. н. е.) – Флавій Валерій Костянтин (Flavius Valerius Constantinus) – Імператор Цезар Гай (або Луцій, або Марк) Флавій Валерій Костянтин Август (Imperator Caesar Caius Flavius Valerius Constantinus Augustus). Для стабілізації грошової системи Костянтин провів монетарну реформу у період 306–324 рр. н. е. У 309 р. був введений новий золотий номінал – солід, який використовувався до XI ст. Його маса складала 1/72 фунта (4,55 г). Силіква, срібна монета, номінувалася до золотого соліда у співвідношенні 24:1. Дрібна розмінна монета (фоліс), була мідною та мала срібне покриття, що складало приблизно 2 % від маси. За досить короткий історичний період – менше 40 років – маса фолісу зменшилася з 11 до 1,5 г. Водночас вміст срібла зменшився з 4 % до 0,4 %. Фоліс номінувався у співвідношенні 240:1 до соліда у 313 р. на Заході Римської імперії. У той же час, на Сході імперії співвідношення дещо відрізнялося та становило 288:1, а після реформи Ліцинія у 321 р. вартість фолісу зменшилася майже вдвічі – фоліс став номінуватися до соліда у співвідношенні 576:1.

Для класифікації мідних дрібних розмінних монет грошової системи Костянтина Великого застосовується символічний код, який включає літери типу металу (АЕ – мідний сплав) і цифру діаметра – 1 (32–26 мм), 2 (25–

21 мм), 3 (20–17 мм), і 4 (менше 17 мм). Наведені в таблиці (табл. 1) розміри можуть незначно відрізнятися.

Розглянемо мідну дрібну розмінну монету грошової системи Костянтина I Великого, що була надана для дослідження з приватної колекції, і спробуємо її максимально охарактеризувати.

Візуальний огляд монети. Перед нами монета (див. фото 1, 2), що має форму неідеального диску з усередненим діаметром $\varnothing = 19,70 \pm 0,01$ мм (найменший $\varnothing = 19,55 \pm 0,01$ мм, найбільший $\varnothing = 20,34 \pm 0,01$ мм), висотою монетного диску (1,2–1,5) $\pm 0,1$ мм і масою $3,00 \pm 0,01$ г. Виходячи з розмірів і маси монети, вона належить до типу АЕЗ (див. табл. 1). Монета "скошена" – тобто, висота (товщина) монетного диску не однакова з різних боків. Це свідчить про те, що монета карбувалася, а не відливалася в рельєфну форму. Сила удару при карбуванні була докладена нерівномірно (не строго вертикально), що і призвело до сильнішого карбування одного боку монети щодо іншого. Зображення на аверсі й реверсі добре відцентроване один відносно іншого. Вірогідно, монета була в обігу: про це свідчать потертості поверхні, однак всі написи й основні деталі малюнку і портрета залишаються чіткими. Монета має бусиний кант, який зберігся по всій довжині кола. На гурті відсутні сліди обробки, які виникають при знятті напівів, що утворюються при відливанні монети в форму. Монета вкрита рівномірним шаром темно-зеленої патини, що є сумішшю карбонатів і гідро-окислів міді. Мідь і її сплави у вологому повітрі під дією вуглекислого газу (CO_2) і води (H_2O) поступово покриваються плівкою карбонату міді, близького за складом до малахіту. Дігідроксид карбонату міді, або ж малахіт (хімічна формула $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$) – темно-зелені кристали, що не розчиняються у воді.

Розшифрування легенди. На аверсі досліджуваної монети присутній портрет Костянтина в лавровому вінку (як цезар), навколо якого розташована легенда "CONSTANTINVS AVG".

CONSTANTINVS – власне, ім'я Костянтин.

AVG (AUGUSTUS) – Сенат і народ Риму дарували цей титул Октавіану – імператору Августу – у 27 р. до н. е. на знак визнання його заслуг перед державою. Цей епітет, що означає "шановний", "гідний поваги", присвоєний першому імператору, став згодом ознакою володарювання.

На реверсі – зображений лавровий вінок пов'язаний стрічкою, навколо якого міститься легенда "DN CONSTANTINVS X AVG SMNA". У середині вінка легенда "VOT ... X ..." (частково текст не видно, оскільки він прихований продуктами корозії матеріалу монети).

DN, D NOST (DOMINVS NOSTER) – "Наш Володар". "Так велить наш Володар та Бог" – такими словами, за свідченням Светонія, імператор Доміціан почав одного разу офіційний лист від імені прокураторів. А після цього, ніхто не смів називати його інакше, ні в усному, ані в письмовому зверненні. Згодом це стало звичайним титулом римських імператорів.

X – використовується для зображення хреста.

SMNA – У період із 313 по 337 рік н. е. в Римській імперії працювало до 17 монетних дворів із кількістю офіцин (майстерень), у різний час від 28 до 67. До кінця III ст. місце карбування монет стало позначатися спеціальним емісійним знаком. Цей знак можна умовно розділити на три частини, причому наявність усіх трьох частин одночасно не обов'язкова.

"P" (Pecunia), "**SM**" (Sacra Moneta) або "M" (Moneta) – тобто, власне назва "гроші";

"N" – у цьому випадку Nicomedia (Нікомедія), місто, де розташовувався монетний двір, який випустив монету. Монетний двір у місті Нікомедія існував із 294 р. н. е., і був скасований під час правління імператора Лева I Македла (457–474 рр. н. е.).

"P" (Prima), "S" (Secunda), "T" (Tertia), "Q" (Quarta), тобто номер майстерні в латинській нумерації, таке написання було, в основному, на Заході. На Сході Римської імперії використовувався грецький алфавіт, і номери майстерень писалися в такому порядку: "A", "B", "Г", і так далі.

VOT – Vota – клятва імператора служити своєму народові (інші приклади: VOT X ET XX, VOT X MULT XX).

Дослідження елементного складу матеріалу монети. Для визначення хімічного складу матеріалу монети був проведений рентген-флюоресцентний аналіз. Для зменшення впливу можливої нерівномірності сплаву, монета досліджувалася як із боку аверса, так і реверса. Результати вимірювань представлені в **табл. 2**.

Було виділено п'ять основних компонент сплаву монети: мідь, свинець, олово, залізо й арсен. Срібло також спостерігалось, але не було включено до переліку основних компонент сплаву. З історичних джерел відомо, що мідні монети (точніше – бронзові) були найдрібнішими розмірними монетами грошової системи Римської імперії. Технологія їхнього виготовлення передбачала, що бронзовий диск заготовки плакувався (покривався) шаром срібла, після чого карбувалося зображення монети. Оскільки срібло є елементом поверхневого шару, срібло не враховувалося нами при розрахунку вмісту основних компонент сплаву. Концентрація срібла в поверхневому шарі складає приблизно 3,5 %, як і зазначено нижче в **табл. 2**.

Різниця у значеннях концентрації елементів на аверсі й реверсі монети можна пояснити кількома факторами. По-перше, поверхневий окисдно-корозійний шар із різних сторін монети є нерівномірним через різні умови зберігання й обігу монети, що призводить до вибіркової концентрації на поверхні тих елементів, які більш активно реагують із довкіллям (наприклад, залізо). По-друге, технологія того часу була недосконалою й не могла забезпечити рівномірного розподілу легуючих домішок в об'ємі матеріалу, що і призвело до незначної варіації хімічного складу монети з різних боків монетного диску. Презиційне визначення хімічного складу матеріалу монети в об'ємі можливе або після видалення поверхневого окисдно-корозійного шару, або ж застосуванням неруйнівних методів, наприклад за допомогою нейтрон-активаційного аналізу, який дозволить визначити абсолютну концентрацію всіх елементів сплаву.

Дослідження поверхневого шару монети. Знімки, отримані за допомогою електронного мікроскопу

(див. **фото 3, 4**), демонструють, що на поверхні монети по всій її площі присутні вкраплення вуглецю – темні вкраплення, які розподілені по всьому монетному полю (на фотографіях деякі з них показані чорними стрілками) і мають характерні розміри до 100 мкм (0,1 мм). Наявність вуглецевих вкраплень у поглибленнях монетного поля: біля основи букв легенди, між бусинами обрамлення монетного поля, свідчить про те, що ці вкраплення, швидше за все, були привнесені при карбуванні монети, а не у процесі її обігу. Відомо, що сажею або товченим деревним вугіллем посипалися штемпелі для карбування монет, щоб уникнути прилипання заготовки до штемпелів. Спостережені вуглецеві **вкраплення (вкраплення)**, загалом, дають можливість продатувати час карбування монети за допомогою радіо-вуглецевого методу.

Також вуглецеві вкраплення могли потрапити до складу бронзи під час процесу виплавки металу – деревне вугілля використовували для відновлення окислів у процесі плавлення та відділення небажаних домішок. Певний відсоток вугілля не прореагував і залишився в об'ємі сплаву. Цю гіпотезу може підтверджувати той факт, що великі вуглецеві вкраплення на **фото 3** (нижня частина фото) мають чіткі межі з матеріалом сплаву, а також гострі кути, на противагу пошкодженим межах сплаву, що мали утворюватися під час вдавнення вуглецевих вкраплень у процесі карбування.

Матеріал сплаву на виступаючих елементах монети (бусинний ряд, літери), які позначені на фотографіях прямокутниками з вертикальним штрихуванням, має у своєму складі лише мідь, свинець і олово. У той же час, залізо, арсен і срібло там повністю відсутні. Цей факт підтверджує історичні відомості, що срібло наносилося на заготовку монети у вигляді поверхневого покриття, а не присутнє в матеріалі як один зі складових елементів. Відсутність на виступаючих елементах зображення заліза й миш'яку, але, у той же час, їхня присутність у поглибленнях зображення монети (ділянки, що позначені на фотографіях прямокутниками з діагональним штрихуванням), підтверджує припущення про сильну неоднорідність сплаву і той факт, що більш активні елементи прореагували на виступаючих елементах зображення монети з довкіллям, і продукти реакції були видалені в подальшому з поверхні монети при обігу.

Загальний висновок, який можна зробити після дослідження поверхні монетного диску за допомогою електронного мікроскопа, такий: поверхневий хімічний склад монети сильно неоднорідний, присутні ділянки як із переважанням продуктів окислення свинцю, так і ділянки із переважанням міді. Розподіл заліза, арсену та срібла на поверхні монети також сильно неоднорідний – на рельєфних деталях рисунку монети ці хімічні елементи відсутні. Також спостерігається сильна шаруватість матеріалу монети, яка характерна для цього типу бронзи (мідно-олов'яно-свинцевий сплав).

Ізотопний склад свинцю з матеріалу монети. Як відомо, свинець складається з суміші чотирьох природних стабільних ізотопів із масовими числами 204, 206, 207, 208. Ізотопи свинцю ^{206}Pb і ^{207}Pb є кінцевими продуктами розпаду урану ^{238}U і ^{235}U , у той час як ^{208}Pb утворюється внаслідок розпаду радіонуклідів із ланцюжка торію ^{232}Th . У свинцевих рудах у невеликих кількостях завжди присутні радіоактивні уран і торій. Тому, залежно від їхньої початкової концентрації, а також від геологічного віку руд, співвідношення між ізотопами набувають певних значень, властиві лише цьому родовищу [2; 3]. Сформований у рудах ізотопний склад свинцю залишається постійним після виділення металу з руди, оскільки у процесі виплавки свинець відділяється від супутніх урану й торію, і накопичення радіогенних ізотопів свинцю

припиняється. Надалі, співвідношення ізотопів свинцю вже не змінюється, що й дозволяє, вимірявши ізотопний склад свинцю, визначити родовище, на якому був добутий метал. Таким чином, визначення ізотопного складу є потужним інструментом для визначення регіону походження знахідок, що містять свинець у своєму складі. Результати вимірювання ізотопного складу свинцю з матеріалу монети представлено в **табл. 3**.

Порівнюючи виміряний ізотопний склад свинцю із вмістом ізотопів свинцю для різних родовищ античних часів Середземноморського басейну [4; 5] витікає, що свинець, використаний як основна легуюча домішка в матеріалі монети Костянтина I Великого, був видобутий на родовищі мідно-цинкових руд Лімні (Limni) на східному узбережжі острова Кіпр, в околицях сучасного міста Фамагуста.

Обговорення. Розглянемо матеріал монети, що є доволі складним сплавом, по-компонентно.

Мідь. Із вищенаведених результатів рентген-флюоресцентного аналізу випливає, що матеріал монети містить мідь на рівні 79 %, тобто мідь є основою цього сплаву. За часів Римської імперії мідь видобувалася та використовувалася у значних кількостях. Найважливіші родовища міді в той час були в Іспанії, на Кіпрі та в Центральній Європі. Загальне виробництво міді в період 250 р. до н. е. – 350 р. н. е. оцінюється у 5 млн тонн, тобто приблизно 10 тис. тонн на рік.

На сучасному Кіпрі існує рудна провінція Троодос, що включає в себе родовища Калавассос, Мусулос, Лімні, Агрокіпія А та Б, Мавровуні, Коккіноя, Матіатіс, Скуріотісса. Основним мінералом, що видобувається на цих родовищах є пірит, або ж сірчаний колчедан (FeS_2). Він є переважною частиною (50–90 %) породи. Халькопірит (CuFeS_2), що містить мідь, присутній у руді в меншій кількості (до 15 %), але саме він і є основною цінністю руд Кіпру. Загалом, кіпрські руди характеризуються сумарним вмістом міді до 5 % (від загальної маси породи) і наявністю супутніх домішок цинку, нікелю, кобальту й арсену.

Наступним компонентом сплаву є свинець і, як показав мас-спектрометричний аналіз його ізотопного складу, свинець походить із родовища Лімні, що належить до рудної провінції Троодос і розташоване у східній частині Кіпру. Варто зазначити, що свинець був відмічений лише в дев'яти родовищах серед 73-х у цій рудній провінції. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що родовище Лімні є одним із тих дев'яти родовищ Кіпру, на якому, окрім міді, видобували також і свинець, який згодом був використаний для виготовлення монетного сплаву.

Ураховуючи вищенаведені геологічні відомості, можна зробити обґрунтований висновок, що компоненти монетного сплаву (мідь, свинець, залізо й арсен) за виключенням, можливо, олова, беруть своє походження з родовища Лімні, розташованого у східній частині Кіпру.

Далі, оскільки кіпрські руди містять у своєму складі велику кількість заліза, за необхідністю маємо припустити, що залізо, яке спостерігається в матеріалі монети на рівні 1 % є супутньою домішкою, що не була повністю видалена з міді через недосконалу технологію розділення міді й заліза на той час. Те саме можна сказати і про неповне видалення арсену, що також присутній у кіпрській руді, як супутня домішка. Ще одним можливим поясненням наявності арсену може бути факт використання старих бронзових виробів, які були виготовлені в інші історичні періоди та походили з іншого джерела міді. Така собі вторинна переробка мідної сировини. Звичайно, у цьому випадку було важко контролювати хімічний склад кінцевого сплаву. І це також допомогло б

пояснити наявність арсену в мідному сплаві, який за використання олова вже не несе основного змісту з поліпшення механічних властивостей мідного сплаву.

Олово. З історичних досліджень відомо, що в період приблизно до 2000 р. до н. е. більшість мідних виробів, були виготовлені не з чистої міді, а з мідно-арсенового сплаву. Арсен у мідних сплавах поліпшує їхні фізико-хімічні властивості. Наявність в міді 0,5 % арсену поліпшує її гнучкість у холодному стані й дає можливість отримати більш щільні виливки у рельєфних формах. Порівняно з чистою міддю, яка плавиться при температурі 1083 °C, мідь, яка легована арсеном, плавиться при нижчій температурі, залежно від кількості цієї домішки. Згодом з'являються вироби з олов'яної бронзи, тобто міді з основним легуючим елементом оловом, яка почала витіснити мідно-арсенові сплави. Безумовно, перехід від мідно-арсенових сплавів до мідно-олов'яних був поступовим, і на початку олово могли додавати в мідь разом з арсеном. Проте у IV ст. н. е., коли металургійні технології вже були достатньо розвиненими порівняно з II тис. до н. е., і коли олово вже широко використовувалося як основна легуюча домішка мідних сплавів для поліпшення механічних властивостей бронзи, присутність у сплаві арсену разом з оловом викликає питання. І для того, аби уникнути протиріччя, як було сказано вище, необхідно припустити або використання старих мідних виробів як вторинної сировини, або ж неповне відділення арсену з мідної руди.

Легування міді оловом, починаючи з десятих долей відсотка, поліпшує її ливарні властивості і пластичність. Бронза, яка містить до 5 % олова, обробляється холодним куванням та волочінням. Легування оловом також зменшує температуру плавлення міді. Наприклад, при додаванні 5 % олова, мідь плавиться при 1050 °C, а якщо додати 15 % олова, то вже при 960 °C. Вважається, що олово додавали до міді у вигляді двоокису олова (SnO_2). Відновлення олова в шихті з мідною рудою й деревним вугіллем – простіший процес, ніж виплавка окремо олова з подальшим легуванням міді. Однак, при такому способі виплавки було майже неможливо контролювати склад сплаву. Якщо ж пригадати результати, отримані скануванням поверхні монети за допомогою електронного мікроскопа, коли спостерігалися численні вкраплення деревного вугілля в об'ємі матеріалу монети, можна запропонувати таку гіпотезу. Олово додавалося в мідний сплав, справді, у вигляді двоокису олова (SnO_2), що під час плавлення з додаванням деревного вугілля відновлювалося до металічного олова. Частина деревного вугілля не прореагувала, або ж була надлишковою, і тому залишилася в об'ємі матеріалу. Про такий спосіб потрапляння вуглецевих вкраплень можуть свідчити різкі межі між частинками вугілля та бронзою, що її оточує, а також гострі кути частинок вугілля, що збереглися. Якщо б ці частинки вугілля потрапили до матеріалу монети на стадії карбування зображення, то різких меж вугілля-бронза, і гострих кутів у частинок вугілля не спостерігалося б.

Свинець. Як було показано вище, у складі мідного сплаву досліджуваної монети міститься до 16 % свинцю. У сучасній металургії сплави міді з додаванням до 30 % свинцю називають свинцевими бронзами. Свинець повністю не розчиняється в рідкій міді, тому сплав після затвердіння складається з зерен міді і вкраплень свинцю, які розташовуються по межах зерен міді. Така структура бронзи забезпечує її високі антифрикційні властивості й зумовлює широке застосування свинцевої бронзи для виготовлення вкладок підшипників

ковання, що працюють на великих швидкостях і при підвищеному навантаженні.

Унаслідок широкого інтервалу температури кристалізації (1083–327°C) і великої різниці густини міді та свинцю, свинцеві бронзи схильні до розшарування, чого можна уникнути лише інтенсивним перемішуванням гарячого розплаву та прискореним охолодженням злитків. Зрозуміло, що забезпечити інтенсивне й ефективне перемішування гарячого розплаву в давнину було неможливо і, хоча відлиті заготовки для карбування монет через їхній малий розмір можна було швидко охолодити, сплав всеодно виходив сильно неоднорідним, про що і свідчать результати рентген-флюоресцентного аналізу аверсу й реверсу монети, а також результати сканування монети електронним променем.

Однією з найважливіших властивостей сучасних свинцевих бронз є їхня зносостійкість. Ця ж властивість матеріалу незамінна також при карбуванні монет: чим більш зносостійкий матеріал, тим довшим буде термін служби монети. Тому можна припустити, що стародавні металурги, вибравши цей матеріал для карбування монет, провістили широке використання свинцевих бронз в індустрії як матеріалу підшипників.

Із урахуванням того факту, що свинцева бронза сильно розшаровується у процесі плавки, доцільно припустити, що бронза готувалася в ливарні безпосередньо на Кіпрі, поблизу родовища Лімні. Це, гарантувало високу якість матеріалу й постійність хімічного складу бронзи. Можливо, що й монетні диски також були виготовлені в майстерні на Кіпрі, а вже готовими до карбування їх доставили до монетного двору у Нікомедії (сучасна Туреччина), де місцеві майстри покривали монетні диски шаром срібла (плакірували) і карбували монети. Таке розділення обов'язків нам здається логічним і є виправданим з огляду на складнощі виготовлення якісної свинцевої бронзи. Також це дозволяло державі простіше контролювати склад монетної бронзи й мінімізувати можливість підробок і неякісної продукції – оскільки треба було контролювати лише одне підприємство з виготовлення свинцевої бронзи та монетних дисків, а не численні монетні двори та майстерні. Це зменшувало можливість виготовлення підробок на конкретному монетному дворі, а також допомагало уніфікувати виробництво грошей.

Свинцева бронза. Як було показано раніше на прикладі виготовлення античних свинцевих штоків [1], якість виробу та якість використаного матеріалу суттєво залежать від економічної ситуації у країні в конкретний історичний період. Якщо у випадку свинцевих якірних штоків задля економії свинцю у заготовку вклали велику кількість каміння, то, у випадку виготовлення монети часів Костянтина Великого, задля здешевлення виготовлення, до вихідної олов'яної бронзи додали близько 20 % свинцю. Навіть нині, за сучасного розвитку технологій видобутку руди та виплавки металів, і за глобального масштабу сучасної торгівлі, порівнюючи ціни на Лондонській біржі металів (LME) можна побачити, що вартість міді, олова та свинцю на 15.02.2019 суттєво відрізняється (вартість міді становить 6241 дол США за тонну, олова – 21262 дол США за тонну, а свинцю – 2066 дол США за тонну). А в античні часи, коли кількість родовищ була обмеженою, коли існували труднощі в доставці металів до кінцевого користувача, і враховуючи неефективність технології виділення металів із руди, можна з високою ймовірністю припустити, що різниця в ціні цих металів була ще суттєвішою. Ми можемо приблизно оцінити різницю у вартості цих двох металів, порівнявши середні значення їхнього річного виробництва в цей історичний період – 10 тис. тонн у рік

для міді та 80 тис. тонн у рік для свинцю [6]. Тобто, свинець був у вісім разів доступнішим і можна припустити, що його вартість була принаймні у вісім разів меншою. Тому, на нашу думку, можливі декілька пояснень факту додавання свинцю в олов'яну бронзу.

Варіант 1. Виробники міді на Кіпрі, винайшовши мідно-свинцевий сплав, який не погіршуючи, а навіть навпаки – поліпшуючи властивості міді, мав приблизно ту ж саму густину, але на 20 % дешевше, почали поставляти такий матеріал до монетного двору. Тобто, це була ініціатива постачальників металу й державні монетні двори про це нічого не знали.

Варіант 2. Це була державна ініціатива в монетарній політиці, задля економії міді в часи кризи. А враховуючи розміри Римської імперії на той час і кількість дрібних монет в обігу – це була надзвичайна економія.

Варіант 3. Монета виготовлена фальшивомонетником. Ми не розглядаємо цей варіант, оскільки на поверхню монети було нанесено срібло у потрібній пропорції, а також використане дороге олово як легуюча домішка. Навіщо фальшивомонетнику наносити шар срібла й додавати олово, але заощадити на міді, що коштувала набагато дешевше, ніж олово та срібло?

Потрібно також звернути увагу і на той історичний факт, що менш ніж за 50 років після введення в обіг, маса бронзових монет (фолісів) зменшилися з 11 г до 1,5 г, а вміст срібла – із 4 % до 0,4 %. Вочевидь, існували певні причини (громадянська війна, криза та висока інфляція), що обумовлювали необхідність здешевлення виготовлення монет. За таких обставин, факт розбавлення міді більш дешевим свинцем, виглядає закономірним (логічним) кроком. Також треба зазначити, що густина мідно-свинцево-олов'яної бронзи не значно відрізняється від густини чистої міді. Наприклад, сучасний мідний сплав БрО5С25, що містить 5 % олова та 25 % свинцю, має густину 8,73 г/см³, у той час як густина чистої міді складає 8,92 г/см³. Таким чином, монети одного розміру й товщини, виготовлені з цих матеріалів, матимуть масу з різницею всього у 2 %. Таку незначну різницю у вазі неможливо було помітити при використанні однієї окремої монети, або навіть невеликої кількості монет одночасно. Таким чином, зміна хімічного складу монети могла залишатися відомою лише державним діячам і постачальникам бронзи, що мало на меті зменшити негативний соціальний та економічний ефект від застосування розбавленої бронзи для карбування монет.

Висновки. За сукупністю морфологічних ознак (розмір, маса) та ізотопного складу свинцю, що підтверджує античне походження досліджуваного зразка, можна впевнено стверджувати, що перед нами оригінал фолісу – дрібної бронзової розмінної монети часів Костянтина I Великого. Далі, із морфологічних ознак і концентрації срібла в поверхневому шарі витікає, що період її виготовлення належить до короткого історичного проміжку – 318–324 рр. н. е. Однак, урахувавши той факт, що місто Нікомедія була резиденцією цезаря Східної частини Римської імперії Ліцинія в останній період його правління (перед остаточним програвом і відмовою від влади у 324 р. н. е. після перемоги Костянтина Великого в битві при Хрзіполісі, що відбулася 18 вересня 324 р. н. е.), варто припустити, що ця монета не могла карбуватися в одній з офіцин Нікомедії до остаточного повалення цезаря Ліцинія та розповсюдження влади цезаря Костянтина на всю територію Римської імперії – Захід і Схід. Тому час карбування цієї монети можна визначити ще точніше, і віднести його до короткого історичного інтервалу від 18 вересня до кінця 324 р. н. е.

Із результатів досліджень, наведених у цій роботі, і з їхнього обговорення можна зробити такі висновки.

По-перше, ми спостерігаємо, можливо перше, використання свинцевої бронзи у виробництві, яка майже в незмінній пропорції складових використовується й дотепер. Наприклад, марка бронзи БрО5С25 (5 % олова, 25 % свинцю).

На наш погляд, додавання дешевого свинцю в початково лише олов'яну бронзу, було скоріше результатом загальної економічної кризи у суспільстві й диктовалося необхідністю економії дорогої міді в умовах високої інфляції. Корисні властивості цього сплаву, можливо, були отримані античними майстрами випадково, але саме унікальні властивості свинцевих бронз призвели до їхнього широкого використання та в сучасному виробництві для виготовлення підшипників та антифрикційних матеріалів.

На нашу думку, залізо й арсен є супутніми домішками при виготовленні міді з кіпрської руди. Однак, питання супутніх хімічних домішок вимагає додаткового сис-

тематичного дослідження з використанням великої кількості бронзових монет цього історичного періоду та, за можливості, із кожної майстерні. Було б цікаво дослідити бронзові монети грошової системи Костянтина I Великого на історичному інтервалі в 50 років – від моменту введення їх у обіг після реформи у 305 р. і приблизно до 360 р. Це дало б змогу систематично дослідити зміну хімічного складу бронзи, визначити місця видобутку сировини, визначити основні супутні домішки та прослідкувати зменшення вмісту срібла. На нашу думку, вміст свинцю підвищувався із погіршенням економічної ситуації у Римській імперії, і в монетах 350–360-х рр. випуску його вміст може бути найвищий. Також, можливо, що в подальшому використовувалася лише чиста свинцева бронза, без додавання дорогого олова. На нашу думку, додавання свинцю для розбавлення монетного сплаву було офіційною державною ініціативою в монетарній політиці та не є результатом підробки монет.



Фото 1, 2. Зовнішній вигляд досліджуваної монети

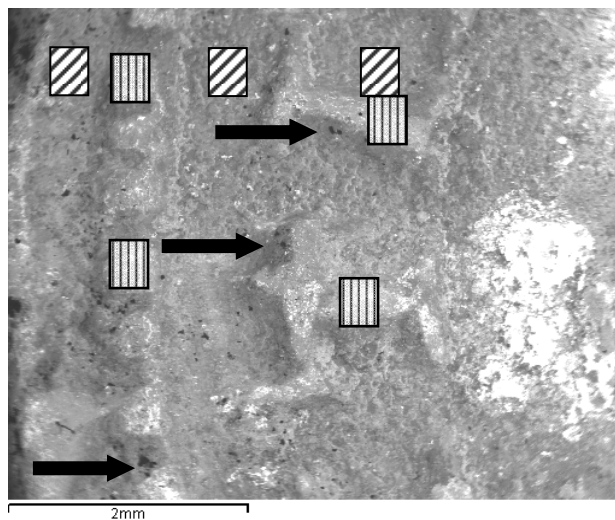
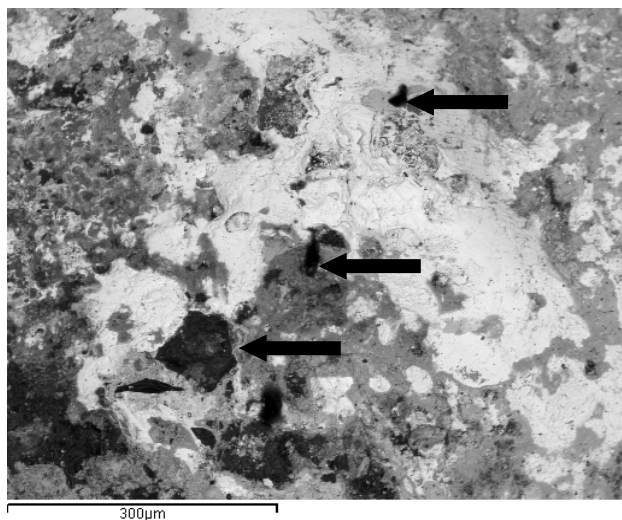


Фото 3, 4. Знімки поверхні монети, отримані за допомогою електронного мікроскопу в різному масштабі (0,3 мм і 2 мм).

Присутні численні включення вуглецю на всій поверхні монети – темні вкраплення, які розподілені по всьому монетному полю (деякі з них показані чорними стрілками) із характерними розмірами до 100 мкм (0,1 мм). Прямокутниками позначені ділянки де проводилося визначення хімічного складу матеріалу монети (вертикально заштриховані – виступаючі елементи зображення, із косим штрихуванням – у поглибленнях зображення)

Таблиця 1. Класифікація мідних монет, грошової системи Костянтина I Великого

Рік	Класифікація	Маса, грам	Вміст срібла, %
305–307	AE1	10,75	4,00
307, квітень	AE2	8,00	4,00
307, листопад	AE2	6,70	4,00
310–313	AE2	4,50	1,50
313–318	AE3	3,36	1,40
318–324	AE3	3,00	2,00–4,00
324–330	AE3	3,05	1,90
330–335	AE3	2,48	1,00
336–337	AE4	1,61	1,30
337–341	AE4	1,64	1,10
341–348	AE4	1,65	0,40

Таблиця 2. Елементний склад матеріалу монети.

Концентрація складових елементів вказана у %.

Похибка визначення для всіх елементів не перевищує 0,1 %

Елемент	Концентрація елементу, %		
	Аверс	Реверс	Середнє значення
Cu (мідь)	79,2	79,0	79,1
Pb (свинець)	15,5	16,2	15,9
Sn (олово)	3,1	2,9	3,0
Fe (залізо)	1,2	0,6	0,9
As (арсен)	1,0	1,3	1,1
Ag (срібро)	3,8	3,1	3,5

Таблиця 3. Ізотопний склад (у %) свинцю з матеріалу монети часів Костянтина I Великого

Ізотоп	²⁰⁴ Pb	²⁰⁶ Pb	²⁰⁷ Pb	²⁰⁸ Pb
Вміст	1.358(7)	25.182(7)	21.208(7)	52.251(15)

Список використаних джерел:

1. Нагорний С. Античні яскрі шток: невідомі аспекти / С. Нагорний, С. Ніці, С. Воронов, Т. Довбуш, В. Скрипник // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2018. – № 139. – С. 52–56. – DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.10>
2. Gale, N. H.; Stos-Gale, Z. A. Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach / N. H. Gale, Z. A. Stos-Gale // Science. – 1982. – 216(4541). – Pp. 11–19.
3. Gale, N. H.; Stos-Gale, Z. A. (1981). Lead and Silver in the Ancient Aegean / N. H. Gale, Z. A. Stos-Gale // Scientific American. – 1981. – 244(6). – Pp. 176–193.
4. Lead isotope ratios for Mediterranean ores [Online]. – 2012. – Retrieved from <http://www.brettscaife.net/lead/data/index.html>.
5. The Database [Online] // Oxford Archaeological Lead Isotope Database. – Retrieved from <http://oxalid.arch.ox.ac.uk/The%20Database/TheDatabase.htm>.
6. Weiss, D.; Shotyk, W.; Kempf, O. Archives of Atmospheric Lead Pollution / D. Weiss, W. Shotyk, O. Kempf // Naturwissenschaften. – 1999. – 86. – Pp. 262–275.

References:

1. Nagorny, S., et al., (2018). Antique Anchor Stocks: Unknown Aspects. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 139, 52–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.10>. [In Ukrainian].
2. Gale, N. H. & STOS-GALE, Z. A. (1982). Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach. *Science*, 216(4541), 11–19.
3. Gale, N. H. & STOS-GALE, Z. A. (1981). Lead and Silver in the Ancient Aegean. *Scientific American*, 244(6), 176–193.
4. Lead isotope ratios for Mediterranean ores. (2012). Retrieved from <http://www.brettscaife.net/lead/data/index.html>.
5. The Database. (n.d.). *Oxford Archaeological Lead Isotope Database*. Retrieved from <http://oxalid.arch.ox.ac.uk/The%20Database/TheDatabase.htm>.
6. Weiss, D. & Shotyk, W. & Kempf, O. (1999). Archives of Atmospheric Lead Pollution. *Naturwissenschaften*, 86, 262–275.

Надійшла до редколегії 06.06.19

S. Nagorny, PhD in Physics, Researcher

Gran Sasso Underground Laboratory, Assergi, Italy,

T. Dovbush, PhD in Chemistry, Researcher

M.P. Semenenko Institute of geochemistry, mineralogy and ore formation of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

FOLIS OF CONSTANTINE THE GREAT MONETARY SYSTEM

The studies and attempts to detail identification of the antique coin by means of analytical methods are described. The region of origin of the material components and the coin production period are determined. The coin material consists of copper (79%) and lead (16%) mined in the Limni deposit (eastern part of Cyprus). Copper-lead alloy is also doped with tin at 3%. The alloy also contains iron and arsenic as impurities at the level of 1%. The coin is classified as a small coin (folis) of the monetary system of Constantine Great. The production phase of the folis with high accuracy can be attributed to the second half of 324 BC. It is assumed that dilution of expensive copper with a large amount of cheap lead (16%) caused by the need for substantial savings in coin material due to an economic crisis in the Roman Empire after a long civil war. At the same time, the version of coin manufacturing by a counterfeiter is rejected.

Key words: Constantine the Great, folis, lead bronze, physical and chemical research methods.

УДК 94(100)“1917”

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.5>С. Неліповіч, канд. іст. наук
Асоціація істориків Першої світової війни, Товариство Росія – Польща, Москва, Росія**РОСІЙСЬКА АРМІЯ В 1917 РОЦІ: ВІД ВІЙНИ ІМПЕРІЙ ДО СОЛДАТСЬКОГО МИРУ¹⁴**

Проаналізовано дії російської армії в останній рік бойових дій на Східному фронті Першої світової війни. Продемонстровано, що протягом 1917 р. у російській армії відбувалися бурхливі внутрішні процеси, викликані бажанням різних політичних сил захопити й утримати владу. Діюча армія дедалі більше переймалася політичною боротьбою й до осені перетворилася на впливову політичну силу, здатну самостійно відігравати вирішальну роль у зміні суспільства (Корніловський "заколот", Жовтнева революція у столицях і на місцях). Зроблено висновок про те, що керівництво російської армії було не здатне досягти успіхів на фронті навіть при численній перевазі над військами супротивника й ціною величезних втрат. При цьому, між російськими солдатами поширювалися пацифістські настрої, бажання швидше закінчити війну будь-якими засобами, що послужило одним із найважливіших чинників, що сприяли успіху жовтневого перевороту і швидкому укладенню Брестського миру.

Ключові слова: Перша світова війна, Східний фронт, Лютнева революція, Жовтнева революція, Брест-Литовський мир.

Воєнні дії в 1917 р. на східноєвропейському театрі воєнних дій цікаві насамперед тим, що їх розпочала армія Російської імперії, продовжила армія Російської республіки, а завершила перемир'ям уже Росія більшовицька. На зміну радянської тези про підтримку солдатськими масами ідей Жовтня приходить новий міф про перемогу царської Росії, що не відбулася через революцію, про згаяний правильний шанс на вигравш війни в 1917 р. Однак цей міф є помилковим. Як буде показано нижче – військове керівництво російської армії було не здатне досягти успіхів на фронті навіть при численній перевазі над військами супротивника й ціною величезних втрат. У свою чергу, між російськими солдатами поширювалися пацифістські настрої, бажання швидше закінчити війну будь-якими засобами, що послужило одним із найважливіших чинників, що сприяли успіху Жовтневого перевороту та швидкому укладенню Брестського миру. Протягом 1917 р. у російській армії відбувалися бурхливі внутрішні процеси; вони викликалися різними політичними силами з метою захоплення й утримання політичної влади. Підтримка військами Петроградського гарнізону народного виступу в лютому-березні 1917 р. призвела до падіння самодержавства. Без такої підтримки бунт був би придушений. Фронтіві частини – а це, власне, діюча армія – були поставлені перед фактом зміни державного ладу, але вище командування активно сприяло поваленню самодержавства й арешту царської сім'ї. Діюча армія дедалі більше переймалася політичною боротьбою і до осені перетворилася на впливову політичну силу, здатну самостійно відігравати вирішальну роль у зміні суспільства (Корніловський "заколот", Жовтнева революція у столицях і на місцях).

Підтримка тих чи інших політичних партій і рухів в армії насамперед пов'язувалася з рішенням головного завдання: виходу з війни. Події літа-осені 1916 р. показали відсутність перспективи для повної військової перемоги як для Російської імперії, так і для Четверного союзу. Грудневі мирні пропозиції Німеччини 1916 р. давали ґрунт для контактів саме з російською стороною, оскільки не зачіпали споконвічно російські землі й не проголошували захоплення окупованих територій, але стосувалися відновлення на них незалежних держав у дусі права націй на самовизначення. На кінець 1916 р. російсько-імператорська армія вела позиційні бої з військами Четверного союзу від Риги до гирла Дунаю і від Трапезунда на південному березі Чорного моря до Іранських гір. У німецьких військах Східного фронту було 1.877.552 осіб строювого складу, в австро-

угорських військах на Північному фронті – 1.688.301 осіб, в османському корпусі – 14600; разом у супротивника в строю було 3.580.453 осіб [32, Taf. 11; 1, Armeekorps-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 1916, K. 2213]. Стройовий склад російських армій до січня 1917 р. (без урахування Кавказької армії) налічував 6.331.663 чол. [5, Ф. 2003, оп. 2. Д. 599. Л. 135–143, 346–377; Ф. 2031, оп. 1. Д. 211. Л. 540–548; Ф. 2067, оп. 1. Д. 458. Л. 403–404; 26, с. 9, 60; 11, с. 7, 68]. Російські війська перевершували супротивника по живій силі вдвічі, мали більше кулеметів і гармат, але за кількістю важкої артилерії серйозно поступалися. Багато в чому фактор переваги в важкій артилерії і в засобах траншейної боротьби (міномети і гранатомети) визначив успіх військ Четверного союзу в осінньо-зимових боях 1916–1917 рр.

На рубежі 1916–1917 рр. Центральні держави поступово витіснили майже з усієї території Румунії російсько-румунські війська. Спроба царського командування організувати тут в грудні 1916 р. контрнаступ закінчилася невдачею. Російське верховне командування вирішило нанести супротивнику сильного удару на протилежному фланзі, а саме – на Ризькому плацдармі, де була проведена Мітавська операція. Вона стала першою операцією кампанії 1917 р. і останнім військовим заходом царської Росії [5, ф. 2003, оп. 1., д. 616, л. 47]. Німецький контрудар відкинув російські війська до вихідних позицій. У цих боях XII царська армія втратила (вбитими, пораненими і зниклими безвісти) 387 офіцерів і 26.168 нижніх чинів [5, ф. 2033, оп. 1., д. 616., л. 59–60]. Втрати німецьких військ склали 6362 офіцерів і солдат [5, Военно-историческая коллекция, д. 785, с. 75, 82–84, 88]. Відвернути увагу супротивника від Румунії не вдалося: у розпал операції війська Четверного союзу зайняли Брейлу та Фокшани, після чого й тут обидві сторони перейшли до оборони.

Було би перебільшенням стверджувати, що результат Мітавської операції якимось вплинув на розвиток революційних настроїв. Уже до кінця 1916 р. у думській опозиції була тверда переконаність у нездатності режиму Миколи II переможно завершити війну. Однак не виключено, що чергова невдача російської імператорської армії зміцнила деяких представників вищого командування (головнокомандувачів фронтами) у необхідності рішучої заміни "обожнюваного найяснішого верховного вождя". Мітавська операція (січень-лютий 1917) ще раз довела нездатність Російської імперії домогтися перемоги військовим шляхом; після проголошення відтворення незалежної Польщі (листопад 1916) партнери царя по Антанті також уже не могли гарантувати цілісність імперії й територіальні придбання на заході.

Вибух невдоволення населення столиці Російської імперії був використаний не лише ліберальною й демо-

¹³ Робота була представлена на панелі "Кінець Великої війни на Східному фронті. Брестська мирна конференція та міжнародні відносини у Центральній Європі, 1917–1918 рр.", організованій Олександром Пягановим на 7-му Міжнародному конгресі білоруських студій 17 вересня 2017 р., Коллеґіум Цивітас, Варшава, Польща.

кратичною опозицією для приходу до влади. По суті, це був військовий переворот, оскільки без військ Петроградського гарнізону й участі вищого командування невдоволення могло вилитися лише у звичайний бунт. Проте на вулицях Петрограда вперше, мабуть, армія усвідомила себе не як касту або стан, а як "озброєний народ". На фронтах же революція взагалі розвивалася "зверху вниз": почалася з перевороту руками генералів, командувачів арміями фронтів (насамперед ідеться про штаб армій Північного фронту), а завершувалася більш повним залученням до революційного руху (як стихійно бунтарського, так і усвідомленого) солдатських мас. Організаційно цей процес підштовхнула абсолютно несвоечасна "реформа" генерала В. І. Ромейко-Гурко: переведення полків на 3-батальйонний склад і формування з виділених рот нових піхотних дивізій без артилерії. Ці заходи послабили військову спайку, зруйнували військові колективи, які формувалися протягом всієї війни.

Маніфест про зречення імператора Миколи II був оголошений командирам полків 3 (16) березня 1917 р., а до наказів по полках потрапив лише в період із 6 по 8 (19–21) березня. В арміях Південно-Західного фронту він був опублікований разом із наказом по армії і флоту № 1 великого князя Миколи Миколайовича, який ненадовго прийняв верховне головнокомандування, зі зреченням великого князя Михайла Олександровича та зверненням головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала від кавалерії О. О. Брусилова. Великий князь Михайло Олександрович закликав солдатів і офіцерів "довести до кінця свій солдатський обов'язок і виконати найпершу і пряму задачу армії – вигнати ворога за межі Російські". Микола Миколайович сподівався на божу допомогу: "витязі землі російської, то знаю, як багато ви готові віддати на благо Росії і Престолу". Брусилов висловлювався більш політично: "Волею Божою Росія вступила на новий історичний шлях свого Державного життя... Наш священний обов'язок перед Богом і дорогою беззавітно улюбленою нашою батьківщиною стояти сталевою стіною проти нашого зятятого ворога, який до теперішнього часу доведений нами в безвихідно-скрутне становище; ... Російське військо і Російський народ не дадуть поневолити себе німцєві" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 316–317].

Військовим міністром Тимчасового уряду з 2 (15) березня 1917 р. став О. І. Гучков. При ньому вплив Військового міністерства на Діючу армію різко зріс. Фактично, військовий міністр встав над верховним головнокомандувачем (Главверхом), міг призначати і звільняти його; першим із призначених Главверхів революційної епохи став генерал М. В. Алексєєв. 9 (22) березня був оголошений Наказ по армії і флоту від 8 (21) березня про скасування найменування "нижній чин" з заміною його словом "солдат", про скасування титулування офіцерів і чиновників з заміною на "господин".

Проте військові дії тривали. 13 (26) березня 1917 р. німецькі війська атакували плацдарм на р. Щара біля озера Нароч. Це було повернення до тактики невеликих, але сильних ударів по найбільш важливих російських ділянках фронту. Російські війська втратили 1960 солдатів і офіцерів [5, ф. 2003, оп. 1, спр. 616, арк. 271, 275]. Супротивник втратив 310 осіб [11, с. 488; 18, С. 149, 207].

14–15 (27–28) березня 1917 р. полки на фронті й тилу частини були приведені до присяги Тимчасовому уряду. О. І. Гучков, лякаючи солдат уявним стяганням німецьких сил для удару по Петрограду, закликав об'єднуватися навколо Тимчасового уряду і вимагав від офіцерів поважати солдатів як співгромадян, а солдат

слухати своїх начальників, пам'ятаючи, що "армія без дисципліни ворогові не страшна" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 313, 356]. 15 (28) березня військам було оголошено розпорядження про зупинення застосування смертної кари й заборону тілесних покарань (було прийнято ще 9 березня). 18 (31) березня розпорядженням Гучкова були скасовано військово-польові суди, їхні рішення оголошувалися незаконними, а засуджені ними отримували право на перегляд своєї справи. У полкових наказах це звістка з'явилася лише через тиждень. А слідом уже 19 березня (1 квітня) роз'яснення Брусилова, що це розпорядження не стосується театру воєнних дій, було доведено до полків тільки в наказах від 4 (17) квітня [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 402, 432]. Така непослідовність стала джерелом недовіри солдатів до командного складу, що нібито свідомо приховує і спотворює накази революційного уряду.

Нові командувачі змагалися в революційній риторичі [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 402] і віддавали накази, що суперечили один одному. Так, Брусилов виступив з відозвою до всенародної боротьби зі шпигунами, а 28 березня (10 квітня) наказом по Особливій армії категорично заборонялися анонімні доноси [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 415, 422]. Настали зміни і в духовному житті армії. До квітня в полках із мусульманським складом стали призначатися мулли [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 387], що стало наслідком скасування "всіх обмежень у правах російських громадян, обумовлених приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності" [36].

Проте війна також робила свій внесок у розвиток революційного процесу. Наступною жертвою точкової тактики німців став плацдарм біля сіл Червища і Тоболи на Стоході, який був захоплений 22 березня (4 квітня) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 35–41]. Російські втрати на плацдармі були жахливими. На невеликому просторі усього 7–8 верст вони склали 184 офіцери і 12.207 солдат [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 43–44]. Власні втрати німецька сторона визначала у 400 осіб [11, с. 492; 17, с. 285; 1, NFA. 2. Armee, K. 220: Sammelakten. Op. 1806/136 (1917)]. Резонанс цього бою вплинув на початок О. І. Гучковим кампанії зі звільнення з посад 160 генералів російської армії у квітні 1917 р. Із німецької сторони події на Червищанському плацдармі також були використані для певних політичних висновків. Начальник Головної Квартири генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург не лише наказав головнокомандувачу на сході генерал-фельдмаршалу принцу Леопольду Баварському широко не висвітлювати успіх, але і в майбутньому відмовитися від великих наступальних операцій – щоб не викликати в Росії консолідації перед обличчям явної військової загрози. Головнокомандувач відзначав у щоденнику: "У той же час наш уряд намагається уникнути всього, що могло б розлютити Росію, – у надії на мир з нею. Які збитки від цього несуть наші хоробрі війська, воно собі навіть не уявляє" [3, Nachlass Prinz Leopold, K. 239. Erinnerungenanden Weltkrieg 1914–1918, с. 846].

Навесні 1917 р. після ряду важких приватних невдач (Лентула, Щара, Червища) російські війська, як і війська Четверного союзу, на час припинили активні воєнні дії. Великдень і Першотравень стали приводом для масових контактів солдатів з обох сторін, незважаючи на невдоволення і протидію вищого та середнього командування з обох сторін. Тимчасовий уряд був змушений також взяти на озброєння гасло "мир без анексії і контрибуцій". До квітня 1917 р. у військах Дієвої армії стали формуватися комітети, що займалися поліпшенням побуту солдатів. Вищі комітети формувалися вибором делегатів у полках,

до них входили не лише солдати, але і обер-офіцери. 18 квітня (1 травня) 1917 р. Росія вперше легально відзначала Першотравень – "Свято Свободи". До кінця квітня були утворені армійські і корпусні комітети, діяли фронтові з'їзди. Практично було завершено будівництво нової структури військового самоврядування – в ідеалі для господарських потреб і під контролем командування. Однак необхідні роз'яснення надійшли в армію тільки після обрання комітетів 16/29 квітня, а до військ були доведені лише 5 (18) травня 1917 р.

Згідно з Положенням, завданнями комітетів були: "згуртування всієї російської армії в єдину організацію", спостереження за дисципліною, контроль господарської частини, вжиття заходів проти зловживань і перевищення влади посадових осіб, вирішення питань внутрішнього побуту, "залагоджених непорозумінь між солдатами і офіцерами", "сприяння просвіті та розвитку спорту серед солдатів і матросів своєї частини", підготовка до виборів в Установчі Збори. Завдання дисциплінарних судів: підтримання дисципліни, "вирішення сварок і непорозумінь, що виникають у солдатському і матроському середовищі", накладення стягнень на солдатів (тільки суди стали мати на це право).

Підкреслювалося, що ротні і полкові комітети "в жодній мірі не стосуються бойової підготовки і бойових сторін діяльності частини і її підрозділів, а також спеціальних робіт управління, штабів, установ і закладів". Офіцери в комітетах повинні були складати 1/5 частину і вибиратися від офіцерського суспільства полку. Полковий комітет мав право зносити із місцевими радами робітничих і солдатських депутатів, направляючи туди представника, із питань виключно підготовки до Установчих зборів, у тому числі про надсилання депутатів, ораторів, літератури. Армійський комітет був постійним органом, що обирається в перший раз на 3, а потім на 6 місяців, із 15 офіцерів і 45 солдатів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 16–21].

Запізнення роз'яснень із найважливіших питань внутрішньої політики викликало не лише невдоволення серед солдатів, але й нове зростання недовіри до "начальства", яке приховує нібито справжній стан і обмежує по своїй волі права солдата. У травні пішли зміни у верховному командуванні. Після "гучковської чистки" командного складу настала черга і вищого керівництва. Сам Гучков втратив пост Військового міністра, 5 (18) травня ним став О. Ф. Керенський. Не затримався на посаді і Главковерх М. В. Алексєєв. 22 травня (4 червня) 1917 р. верховним головнокомандувачем був призначений генерал О. О. Брусилов, який заявив про повну підтримку курсу на демократизацію армії. У дивізіях почали формуватися ударні загони, які повинні були стати основою прориву оборони противника в майбутньому наступі. "Вітри змін" у травні явно стали позначати всебічну підготовку до нового генерального наступу. Якщо в ноті міністра закордонних справ П. М. Мілюкова від 18 квітня (1 травня) війна вперше була названа "визвольною", за "права пригноблених народів", і це викликало урядову кризу і відставку її автора, то 5 (18) травня при оголошенні складу нового коаліційного уряду (доведено до військ 16/29 травня), Тимчасовий уряд прийняв декларацію, яка відкидала можливість сепаратного миру і ставила своєю метою якнайшвидше досягнення "загального миру, що не має своїм завданням ні панування над іншими народами, ні відібрання у них національного їх надбання, ні насильницьке захоплення чужих територій, – миру без анексії і контрибуцій на засадах самовизначення народів...". Підкреслюючи, що поразка Росії і її союзників позбавить народи надії на укладення такого миру, що при

пасивності Росії німецькі війська розгромлять союзників і обрушаться потім проти неї, революційна армія повинна почати наступальні дії [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 24].

Літо 1917 р. було ознаменоване спробою як політичного, так і військового російського керівництва використати революційні настрої і гасла для переможного завершення війни. Розігрувалася карта уявної "зовнішньої загрози" з боку країн Четвертого союзу й особливо "німецького імперіалізму". Власне, повалення самодержавства багато в чому і було виконане для забезпечення перемоги у війні. Безсумнівним результатом революції в Росії став вступ у війну на боці Антанти США. Розпочаті з'їзди армійських рад в цілому прийняли нову агітаційну лінію Тимчасового уряду і Ставки [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 136]. Таким чином, новий склад Тимчасового уряду запозичив гасло більшовиків про демократичний мир, але не для початку переговорів, а для продовження війни. 21 травня (3 червня) було видане звернення до військ нового військового міністра О. Ф. Керенського: "Необхідним є наступ і боротьба з анархією. Все, що ми завоювали, поставлено на карту. Якщо російський народ і російська армія не знайдуть мужності, якщо не відновиться дисципліна, ми гинемо. Весь світ буде зневажати не тільки нас, а й ідеї соціалізму, в ім'я яких ми зробили революцію" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 162].

Одночасно у військах було поширене Положення про дивізійний і корпусний комітети (прийнято ще 8 (21) травня), яким дозволялося створювати комісії при штабах дивізій (корпусів) для ознайомлення начальника дивізії (командира корпусів) із загальним станом частин і з їхніми потребами. При цьому комісія не повинна була втручатися в оцінку бойових завдань і не брала участі в рішеннях військового командування. Це вже було фактичним узаконенням двовладдя в діючій армії. Незважаючи на підготовку військ до наступу, із полків звільнялися на польові роботи сотні солдатів. Верховне командування приймало все нові накази з боротьби з дезертирством, яке, головним чином, отримало форму неявки в термін із відпустки. 14 (27) червня був оприлюднений наказ по армії і флоту від 31 травня (13 червня) – про позбавлення тих, хто не з'явився в термін до 15 травня, права участі у виборах Установчих зборів, на отримання землі за майбутньою земельною реформою та про позбавлення сімей пайків до повернення солдат у частини; ті, хто повернувся, повинні були "доблесним виконанням свого боргу заслужити пробачення". У той же час наказом від 31 травня (13 червня) солдатів, які не повернулися в зазначений термін із польових робіт, оголошували дезертирами з позбавленням їхніх сімей пайків. Однак проблема зростала з кожним днем. Якщо за час із початку війни по лютий 1917 р. із дієвої армії втекло 201.381 осіб, то за березень – середину травня 1917 р. – вже 88.680, а до серпня 1917 р. – 144.153 чоловік [37, с. 171].

Формування ударних загонів викликало не лише черговий напад "революційної" риторики командування, але і формування культу особистості Керенського – "один із творців російської революції, улюбленець народу Керенський" (з відозви Главковерха О. О. Брусилова про створення ударних загонів) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 224, 225]. У публічних зверненнях і наказах літа 1917 р. образ Керенського ще більше обожнюється, він іменуються першим борцем і мучеником революції [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 337–338].

До літа 1917 р. російська армія приготувалася до нового генерального наступу, задум якого майже повністю повторював торішній, але з тією різницею, що вже з самого початку головна роль відводилася арміям Південно-Західного фронту (детальніше про літній

наступі російської армії див. [39; 25]. Сили діючої армії налічували (без Кавказького фронту) 7.132.413 офіцерів, військових чиновників і солдатів (підрховано за: [5, ф. 2003, оп. 2, д. 411, л. 131]; крім того, на утриманні перебувало ще 200.049 чол. санітарних організацій, 547.865 вільнонайманих і мобілізованих (із Середньої Азії) робочих, 31.800 військовополонених, 130.315 біженців і 10.984 сироти притулків, 400 делегатів від різних партій). У бойовому складі було 2.157.190 багнетів, 117.773 шашки, 18.753 кулемети, 5.905 мінометів і бомбометів, 10.159 гармат. Для наступу на всіх фронтах із цієї кількості залучалося приблизно 50–55 % сил [підрховано за: 5, ф. 2003, оп. 1, д. 599, л. 2–45, 281–298, 346–372; д. 600, л. 3–48].

У військах Четверного союзу на 1 липня на утриманні перебувало 3.443.371 осіб (підрховано за: [32, Taf. 11; 1, KA-NFA. Armee-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 01.07.1917, K. 2236; AOK-Verbindungs-offiziere, K. 4081, XX. Ott. Division: Intendary 09.07.1917]; крім того, на утриманні перебувало ще 134.960 військовополонених, що використовувалися на роботах у ближньому тилу). Російська армія мала подвійну перевагу в живій силі [5, KA-NFA. Armee-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. K. 2237: Staende 01.07.1917]. Перевага російських армій у силах на ділянках наступу була ще значнішою: у піхоті втричі, у кавалерії майже у вісім разів, у гарматах і кулеметах на 20 %, але в мінометах і важких гарматах перевага була на боці супротивника. Кількісна перевага розглядалася як гарантія перемоги. О. О. Брусилов запевняв уряд у швидкому розгромі ворога. Сам Керенський 18 червня (1 липня) звернувся до військ із відозвою: "Вірячи в братерство народів, демократія російська звернулася до всіх воюючих країн з полум'яним закликком припинити війну і укласти чесний, для всіх необхідний мир. Однак у відповідь на заклики до братерства противник покликав нас до зради: австро-германці запропонували Росії сепаратний мир і, намагаючись приспати нашу пильність братанням, кинули свої сили на наших союзників з розрахунком, розбивши їх, впоратися з нами; нині переконавшись, що Росія не дає себе обдурити, противник загрожує нам і вже стягує сили на наш фронт. Воїни! Вітчизна в небезпеці! Свободі та революції загрожує загибель. ...Наказує вам: Вперед!" [5, ф. 3152, оп. 1, д. 2, л. 15].

Уже в ході наступу, який отримав в той час назву "наступ Брусилова – Керенського", 24 червня (7 липня) 1917 р. наказом по армії та флоту було дозволено нагороджувати солдатів офіцерським орденом Святого Георгія IV ступеня, а офіцерів – солдатським Георгіївським хрестом I ступеня. Цей захід був покликаний посилювати спайку між солдатами й офіцерами бойових частин.

Головного удару завдавали VII і XI армії Південно-Західного фронту, наступ було розпочато 18 червня (1 липня) 1917 р. Після першого успіху під Зборовом просування XI армії припинилося. Частини, що стояли в резерві, відмовлялися йти в бій, а ті, що розташовувалися в першій лінії, після понесених важких втрат вимагали зміни і також не бажали битися без підтримки, але Ставка відмовила. 22 червня (5 липня) Брусилов звернувся до військ: "...перед нами тепер залишився лише один шлях – зламати ворога і примусити його підкоритися волі нашого народу. ...Від успіху наших бойових дій спільно з нашими союзниками буде залежати кінець війни і гідний мир" [5, ф. 3745, оп. 1, д. 270, л. 8 об.].

Із 23 червня (6 липня) перейшла в наступ і VIII армія, російські війська прорвали оборону австро-угорців біля Станиславова і зайняли Калуш. Усього в наступі в Галичині було задіяно 726.429 багнетів і 37.728 ша-

шок – майже 80 % наявних сил армій Південно-Західного фронту (пораховано за: [5, ф. 2003, оп. 1, д. 599, л. 2–45]). Війська підтримувалися силами хімічних військ, бронеавтомобілями, бронепоездами, авіацією (пораховано за: [5, ф. 2003, оп. 2, д. 1017, л. 228–229]). В австро-угорській групі армій, підкріпленій німецькими військами (2-а, 3-я, Південна армія), було всього 242.700 багнетів і 3.890 шабель (пораховано за: [1, KA-NFA, 2. Armee, K. 252: Operative Karten. Konzeptam 26 Juni 1917]. За час наступу російські війська захопили в полон 834 офіцерів і 35.809 солдатів [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 180]. Однак супротивнику вдалося зупинити наступ і організувати потужний контрудар 6 (19) липня біля Тернополя [3, Nachlass Prinz Leopold, K. 239. Erinnerungenanden Weltkrieg 1914–1918, C. 914, 926–928].

До ударного угруповання для прориву вздовж залізниць Золочів – Тернопіль увійшли перекинуті з Франції 4 піхотні дивізії. У складі бойової дільниці "Золочів" було зосереджено 92.500 багнетів і 2.390 шабель [26, В. 16]. Із перших же днів наступу відомості про втрати військ стали надходити до Ставки нерегулярно. Практично Ставка виявилася в повному невіданні щодо реальних втрат військ. Усього за даними, скерованими штабом армій Південно-Західного фронту, загальні втрати склали 3.684 офіцери і 160.823 солдати [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 185, 172–314; д. 619, л. 65–67]. У свою чергу, групи армій Бьом-Ермоллі й Ліндінгена втратили за липень-серпень 1917 (н. ст.) приблизно 80 000 осіб (підрховано за: [1, KA. AOK. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung, K. 2237: Verluste Juli 1917; NFA. 2. Armee, K. 235–239: Operative Evidenz-Akten 3.7.–28.8.1917; 3. Armee, K. 604: Befehle, Verluste 1916–1918. Abt. IIb 4825,4597,5026,5301,5606; 23, C. 281, 288; 22, C. 132–193; 38, C. 321; 6, C. 453; 27, C. 50, 67, 68; 14, C. 34–38, 42; 30, C. 238; 21, C. 175; 24, C. 167, 171, 174; 8, C. 96, 99; 5, C. 193–194; 19, C. 186, 197, 200; 13].

6 (19) липня почалася артилерійська підготовка на ділянці прориву X армії від Сморгоні до Крєва [5, оп. 2, д. 1017, л. 228–229]. Наступ почався 9 (22) липня, але він швидко вичерпав себе. "Нашими санітарами винесені з долини річки Крєвлянки кілька поранених солдатів, яких там залишилося ще дуже багато, стогони і крики про допомогу чути весь час. Південніше м. Крєво до нашого дроту підходив німецький лікар, який назвався Міллером, і звернувся з проханням припинити стрільбину на 2 год, тому що в німецьких окопах багато російських і німецьких трупів і поранених. Прохання командир полку відхилив" [5, ф. 3058, оп. 1, д. 8, л. 66; 5, ф. 2003, оп. 1, д. 306, л. 91]. Недоліки в управлінні військами та в діях важкої артилерії, яка опинилася безсилою проти бетонуваних вогневих точок, перевитрата снарядів під час підготовки атаки (на підтримку дій піхоти вже не вистачило боєприпасів), недооцінка сили опору супротивника маскувалися штабом армій Західного фронту під "недисциплінованість солдатів" [5, ф. 2003, оп. 1, д. 306, л. 104–105]. У липневих боях російська X армія втратила понад 38 000 солдатів і офіцерів. Дезертирами були оголошені понад 8000 військовослужбовців. При цьому у Ставку штаб армій Західного фронту доповів про втрату 476 убитих (50 офіцерів), 2867 поранених (187 офіцерів), 123 зниклих безвісти (21 офіцер) і 87 офіцерів і 7929 солдатів із 38-го армійського корпусу. Про втрати 1-го Сибірського і 20-го армійських корпусів повідомлено не було. II і III армії, які брали участь лише в артилерійській підготовці, втратили: 21 офіцер і 183 солдата вбито, 62 офіцерів і 2255 солдатів поранені, 3 офіцери і 88 солдатів отруєні газами, 3 офіцери і 27 солдатів пропали безвісти, 6 солдатів перейшло до супротивника і 736 солдатів дезер-

тирували. У тилівих, запасних і ополченських частинах дезертирували 8586 осіб (підрховано за: [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 206–207, 236–247, ф. 2144, оп. 1, д. 139, л. 5–399, ф. 2277, оп. 1, д. 101, л. 1, ф. 2218, оп. 1, д. 260, л. 5, ф. 2339, оп. 1, д. 61, л. 41, ф. 2358, оп. 1, д. 370, л. 29–30, ф. 2445, оп. 1, д. 76, л. 52, 55, 57, 60–61, 67–68, ф. 2514, оп. 1, д. 136, л. 10, 11, 16, ф. 2523, оп. 1, д. 659, л. 48–61, ф. 2647, оп. 1, д. 87, л. 72, ф. 2648, оп. 2, д. 34, л. 16, ф. 2649, оп. 1, д. 96, л. 424–435, ф. 2650, оп. 1, д. 32, л. 30, ф. 2727, оп. 1, д. 70, л. 15–16, д. 133, л. 3–4, 14–21, 67–68, 82, 87, ф. 2729, оп. 1, д. 66, л. 7, ф. 2858, оп. 1, д. 204, л. 62, 73, 76, 77, 80–83, 86, 89, 93, 94–106, ф. 2859, оп. 1, д. 260, л. 39–41, 44, 48, 53, 57–62, 76–77, 84–85, 107–127, ф. 2860, оп. 1, д. 273, л. 21–187, ф. 2861, оп. 1, д. 147, л. 49, 64, 7693, 113, 157, 189, ф. 3058, оп. 1, д. 8, л. 6, 67, 82, ф. 3059, оп. 1, д. 5, л. 4, ф. 3060, оп. 1, д. 5, л. 5, ф. 3685, оп. 1, д. 79, л. 203, 205, 213, 214–218, ф. 3745, оп. 1, д. 270, л. 12–15, 18, 24, ф. 3838, оп. 1, д. 293, л. 24, 28–29, 34–35, ф. 16196, оп. 1, д. 426, л. 288–290, д. 427, л. 133–200, д. 428, л. 411, д. 429, л. 357–393, д. 460, л. 394–397, д. 461, л. 299–320, д. 462, л. 203, д. 463, л. 370–396, д. 629, л. 14–35, д. 630, л. 10–50, д. 631, л. 11–65, д. 632, л. 7–25, д. 798, л. 407–458, д. 801, л. 418–494, д. 802, л. 312–315, д. 1111, л. 70–77, д. 1136, л. 184, 188–195]. Німецька сторона втратила до 16 (29) липня всього 149 офіцерів і 7.238 солдатів [34, с. 791]. Наказом по X армії від 13 (26) липня, формально через невдачі армії Південно-Західного фронту, наступ було скасовано, війська переходили до оборони [5, ф. 3152, оп. 1, д. 3, л. 4].

В арміях Північного фронту без урахування фортець було 423.954 багнети, 23.812 шашок, 3825 кулеметів, 857 бомбометів, 748 мінометів, 2250 гармат (36 піхотних і 6½ кавалерійських дивізій). У наступі з району Крейцбург, Якобштадт, що почався 10 (23) липня 1917 р. брали участь три корпуси V армії, однак на наступний день німці контратаками повністю відновили позиції. Загальні втрати російської V армії склали до 15 000 офіцерів і солдатів [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 8]. Супротивник втратив близько 1300 офіцерів і солдатів (пораховано за: [7, С. 191; 9, С. 66; 20, С. 85; 15, С. 109; 35, С. 132; 29, С. 120; 16].

9 (22) липня 1917 р. розпочали наступ IV російська і II румунська армії Румунського фронту. У них було 143.292 багнети, 6.333 шашки, 1 335 кулеметів, 668 гармат і 33 літаки (дані про міномети і бомбомети не були надані до Ставки) (пораховано за: [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 228–229]; вогнем у відповідь німці знищили склад снарядів у Текучіу). Однак супротивнику вдалося досить скоро переломити хід боротьби на свою користь і з 24 липня (6 серпня) перейти в контрнаступ. Однак тут прорив, подібний Тернопільський, не вдався, щоправда, німецька армія прорвала російсько-румунський фронт на ширину 20 км і на глибину 3 км. Запеклі бої в Молдавії, що отримали назву битв у Марешти і Мерешести (з румунської сторони) або битви за Фокшани (з німецької сторони), тривали до початку вересня [5, ф. 3152, оп. 1, д. 605, л. 46–52, 269–322]. Супротивнику вдалося витіснити російсько-румунські війська за річки Сірет і Сушиця, але його подальше просування було повсюди зупинено. За весь час цих боїв у Молдавії втрати російсько-румунських військ склали понад 126 000 офіцерів і солдатів (противник втратив 80 тис. чол.) (пораховано за: [5, ф. 3152, оп. 2, д. 427, л. 115–158]. Всього ж втрати російської та румунської армій в "генеральному" літньому наступі перевищували 0,5 млн осіб, 1150 кулеметів, 437 мінометів і

бомбометів (без Північного фронту), 828 гармат [5, ф. 2003, оп. 2, д. 1017, л. 236–237, 240–241].

Вирішальний вплив на результат "генерального наступу" здійснили настрої солдатів. Високий рівень втрат убитими і пораненими створював невпевненість у атакуючих, їхня втомлюваність і викликав вимоги зміни свіжими частинами. У резервах же високі втрати атакуючих, незважаючи на запевнення про руйнування укріплень супротивника, породжували страх і небажання йти в бій. Згубно вплинула на настрої солдатів, особливо в смузі армій Північного і Західного фронтів, наявність великих пасивних ділянок, на яких бойові дії майже не велися. Істотно послабили російську армію та серйозні втрати в озброєнні.

Чергові зміни в командуванні насамперед пов'язувалися з невірністю головною поставленого завдання. 18–19 липня (31 липня – 1 серпня) 1917 р. О. О. Брусилов був замінений на посту верховного головнокомандувача генералом Л. Г. Корніловим [5, ф. 407, оп. 1, д. 17, л. 64, 64 об.]. Діяльність О. О. Брусилова на посаді верховного головнокомандуючого завершилася закликом прийняття рішучих заходів проти падіння дисципліни. 12 (25) липня він закликав начальників всіх ступенів підняти належний авторитет командного складу залізною дисципліною; а комітетам порекомендував не втручатися в оперативні питання. Брусилов також заборонив мітинги під час операцій і підготовки до них [5, ф. 3152, оп. 1, д. 3, л. 6].

15 (28) липня в військах було оголошено постанову Тимчасового уряду про ув'язнення агітаторів проти наступу, про заборону газет "Правда", "Окопная Правда", "Солдатская Правда"; також були повідомлені накази Л. Г. Корнілова від 10 (23) липня про заборону мітингів у сфері бойових дій, із застосуванням зброї по мітингувальникам, і про прирівнювання залишення позицій без наказу до зради і застосування по відступаючих вогню кулеметів і гармат [5, ф. 2067, оп. 1, д. 194, л. 36–37].

Після призначення Л. Г. Корнілова Главноверхом пост головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту зайняв генерал від інфантерії П. С. Балусев. Від його "весняної" риторики не залишилося і сліду. Накази Корнілова від 11 (24) липня запроваджувався негайний розстріл на місці мародерів. Для ловлі дезертирів на станціях залізниць засновувалися загони "з піхоти з кулеметами, кінноти і артилерії": вони повинні були оточувати станції і прилеглі селища, поїзди, що проходять, затримувати всіх офіцерів і солдатів, які прямують без виправдувальних документів, при опорі застосовувати зброю, тих, що чинять опір зі зброєю в руках – розстрілювати на місці. Балусев підтвердив, що він "не зустрічає перешкоди до розстрілу симулянтів, палечників, що поранили себе в ліву руку". Наказ підтримав фронтовий комітет [2, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 378–379]. У полках заборонялося висилання делегатів до Петрограда "для з'ясування положення". Усю необхідну інформацію належало отримувати в штабі армії.

13 (26) липня Тимчасовий уряд оголосив про створення революційних судів в армії, про введення смертної кари за державну зраду, втечу до ворога або з поля бою, самовільне залишення шиківання в бою, "ухилення від опору супротивнику", здачу в полон без опору, тимчасову відсутність під час караулу, насильницькі дії проти начальників, як з офіцерів, так і з солдатів, опір виконанню наказів, невиконання бойових наказів, явне повстання, підбурювання до повстання, напад на караул, а також за вбивства, з'валтування, розбій і грабж у військовому районі. У дивізійні суди вибиралися по 3 солдати й офіцери за жеребом на кожне засідання (якщо частина в бою – призначалися комітетом); полкові суди вибиралися виборщиками –

19 офіцерів і 39 солдатів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 411, 414]. Як зазвичай, до відома військ ця постановка була доведена тільки через 10 днів.

Одночасно і Військове міністерство вжило заходів щодо підвищення дисципліни, встановивши за угодою з Тимчасовим урядом і Міністерством юстиції 14 (27) липня обмеження на приймання до лав армії амністованих кримінальників (умовно звільнених) [5, ф. 400, оп. 19, д. 177, л. 50–51]. Минулі судові переслідування в липні-серпні 1917 р. показали, що приблизно дві третини обвинувачених зуміли сховатися і уникнути арешту. Комітети давали дещо відмінну оцінку причин негативних подій в армії під час літнього наступу. Так, комітет 46-ї піхотної дивізії, полки якої відмовилися переходити в новий район дислокації, прийняв таку резолюцію, підтриману і начальником дивізії: "Головною причиною цих сумних подій стала втома армії, як фізична, так і моральна, викликана нечуваною за своїми жахам війною, що триває вже четвертий рік, а також важка спадщина старого режиму, відсутність почуття громадянського обов'язку і свідомості, у вигляді темряви і неосвіченості великої частини солдатської маси. Завдяки цим двом причинам і мала в армії такий успіх проповідь "більшовизму", а також агітація всіх тих провокаторів, німецьких шпигунів і прихильників старого режиму, які, прикриваючись більшовицьким гаслом, прагнули провести і здійснити свої темні цілі..." [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 573]. Також наказ Корнілова від 11 (24) серпня був звернений проти відновлення братання [5, ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 65].

Став набирати силу інший негативний фактор: Ставка перестала отримувати достовірні відомості про втрати військ під час операцій, особливо під час важких і напружених боїв. Командири частин і з'єднань, що вели запеклий бій протягом декількох днів, не надсилали щоденних зведень про втрати, а невимогливість вищих штабів приводила до замовчування найбільш важкої шкоди. Верховні головнокомандувачі, незважаючи на зміни, практично втрачали зв'язок з войсками [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 361].

Однак "гірка правда" ставала зброєю в політичній боротьбі. Особливо це проявилось після наступу німецьких військ під Ригою. 19–26 серпня (1–8 вересня) 1917 р. сили 8-ї німецької армії прорвали фронт XII армії Північного фронту і захопили Ригу. Російські війська до 16 (29) вересня втратили близько 30 000 чоловік, 411 гармат, 233 міномети і бомбомети, 256 кулеметів (підраховано за: [5, ф. 2152, оп. 1, д. 547, л. 313–439, д. 548, л. 9–67]. Втрати противника склали близько 5000 осіб [32, С. 714; 4, С. 2432].

Ризький розгрім був використаний О. Ф. Керенським для боротьби з так званою "змовою Корнілова". Проголосивши себе верховним головнокомандувачем (фактично він передав цю посаду призначеному начальником штабу Ставки генерал-лейтенанту М. М. Духоніну), він домігся нових змін і арештів серед вищого командування російської армії. Криза довіри до Тимчасового уряду "справа" вже проявилася на серпневій державній нараді в Москві. Не вдаючись у подробиці розвитку цієї кризи, підведемо його підсумок. 1 (14) вересня у військах було оголошено про призначення із 30 серпня О. Ф. Керенського верховним головнокомандувачем, а генерала від інфантерії М. В. Алексеєва – начальником штабу Главверха (Ставки); всі накази Л. Г. Корнілова, крім бойових, виконання й розповсюдженню не підлягали. 2 (15) вересня було повідомлено про ліквідацію "змови" Корнілова, а 5 (18) вересня – про проголошення Російської Республіки і передачі всієї повноти влади п'ятьом міністрам на чолі з міністром-головою

О. Ф. Керенським. Також оголошувалося про арешт за зраду і закат Л. Г. Корнілова, С. С. Лукомського, А. І. Денікіна, С. Л. Маркова, В. Н. Кіслякова (помічник міністра шляхів сполучення на театрі воєнних дій, генерал-лейтенант) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 3, 19, 25; 5, ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 93].

7 (20) вересня 1917 р. Тимчасовий уряд запровадив у військах інститут комісарів "з метою нагляду" і "підняття боєздатності" і виборні загальновійськові організації від ротних до фронтових і окружних (оголошено 16 (29) вересня) [12, с. 199–200]. Останні незабаром трансформувалися у військово-революційні комітети, які взяли собі необмежені повноваження. У полках створювалися селянські ради й офіцерські організації. Новий поділ за чинною ознакою не сприяв взаєморозумінню. Офіційна преса також роздувала як справжні, так і уявні відомості про порушення солдатами дисципліни і військового обов'язку, протиставляючи їх славним "панам офіцерам".

Однак якогось серйозного зміцнення фронту це не принесло. 8–10 (21–23) вересня 1917 р. німецькі війська ліквідували Якобштадтський плацдарм [12, с. 199–200]. Російські позиції були взяті протягом першого дня атаки, втрати склали близько 6 600 офіцерів і солдатів [5, ф. 2003, оп. 1, д. 619, л. 268, 276–279].

До 7 (20) жовтня германці, висадивши десант, оволоділи Моонзундськими островами, захопивши 20.130 полонених [4, с. 2477]. Захоплення островів поблизу Петрограда дало підставу лідеру більшовиків В. І. Леніну виступити з тезами про "прийдемо катастрофу" і способи боротьби з нею – тобто закликати до чергової і кардинальної зміни уряду насильницьким шляхом.

Події літа-осені 1917 р. ще більш підірвали бойовий дух російських військ. У наявності в бойових частинах до 1 (14) жовтня 1917 р. перебувало 4.783.897 багнетів (9.601.681 стрілецький чин). У супротивника в строю було 1.817.952 німецьких і 1.467.482 австро-угорських військовослужбовців (в бойовому складі разом не більше 1 млн багнетів) [33, с. 464; 32, Taf. 11; 1, АОК. Kriegsguppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 1917, K. 2236]. Однак положення російських військ ставало щораз гіршим. Начальник військово-цензурного відділення Ставки полковник Міхельсон відзначав: "спостерігається погіршення, викликане почасті останніми подіями, почасті втратою після боїв під Ригою... Боєздатність сильно знизилася" (Північний фронт); "настрій може вважатися задовільним і спокійним, але без змін на краще" (Західний фронт); "настрій більшості частин фронту слід вважати як і раніше малостійким" (Південно-Західний фронт); "у всіх арміях фронту відзначається занепад настрою, викликаний частково останніми подіями, а почасті близькістю зимового часу" (Румунський фронт) [5, ф. 2003, оп. 2, д. 497].

14 (28) жовтня у військах пройшли вибори до Установчих зборів. Нові політичні події, що торкнулися гарнізонів столиць і великих міст, на фронті висвітлювалися мало, із запізненням і спотвореннями. Так, Ставка у повідомленні 26 жовтня (8 листопада), яке потрапило до наказів тільки 1 листопада, сповіщала про закат Петроградського гарнізону ("агенти і провокатори німецького імператора і скинутого Миколи") і про захоплення Керенським Гатчини. Верховний головнокомандувач генерал-лейтенант М. М. Духонін заявляв, що переворот "затягне війну, позбавивши нас будь-якої можливості укладення миру" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 326–327, 329].

Військові комітети діючої армії на початку листопада приймають резолюції "про поточний момент". Разом із засудженням перевороту, вчиненого більшовиками, приймаються рішення підтримати нову владу, "тому що

іншої немає", і заявляється про неможливість продовжувати війну без довіри до командування. У кращому випадку солдати заявляли про підтримку Тимчасового уряду лише на умовах негайного скасування страти, видання декрету про передачу землі земським комітетам, якнайшвидшого укладення миру на демократичних засадах, без анексій і контрибуцій, без переможців і переможених, з правом самовизначення народів, негайне скликання Установчих зборів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 164, л. 266; ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 207]. У військах формуються військово-революційні комітети, що практично беруть владу у свої руки (офіційно – з грудня 1917). При цьому тільки 14(27) листопада військам було доведено наказ Духоніна від 25 жовтня (7 листопада) про зміну влади і про необхідність кожному продовжувати виконання своїх обов'язків [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 397].

Зміна верховних головнокомандувачів, введення обмежень на проголошені раніше права солдат, проведення "націоналізації" військ не привело до зміцнення обороноздатності російської армії. Не було вирішено головне питання – про досягнення миру шляхом продовження війни й розгрому супротивника, декларована мета літнього наступу не відповідала напрямку головного удару (не звільнення Литви, Білорусії, Волині, Валахії, а нові загарбання в Галичині і Буковині). Улітку солдати цілком зробили вибір на користь миру, необхідно було лише нейтралізувати волю командування, восени цей процес продовжився, у Петроград стали направлятися делегації з фронту з вимогою укладення миру. І якщо в тилу армій ще можна було знайти сили для роззброєння та розправи над недисциплінованими групами й натовпами, майже без зброї, то в випадку з розташованими на позиції досвідченими і спяними частинами, якби вони повернули зброю проти начальства, жодних сил реально в наявності вже не було.

У вересні-жовтні 1917 р. наступальну ініціативу використовувало вже командування німецького Східного фронту, яке провело три наступальні операції різного масштабу. Результатами їх стали оволодіння німецькими військами Ригою, Якобштадтом і Моонзундськими островами. Російська армія втратила важливий плацдарм на північній ділянці фронту, у безпосередній близькості від Петрограда, а Балтійський флот виявився замкненим у Фінській затоці. Втрати в особовому складі були, щоправда, істотно нижчими, ніж під час літнього наступу, але втрати озброєння, бойової техніки і військового майна були цілком порівнянні, а з деяких предметів бойового постачання навіть вище літніх.

Якщо літні невдачі були використані як урядом О. Ф. Керенського, так і військовим керівництвом для зміцнення власної влади, то подальші поразки у Прибалтиці викликали новий виток боротьби за владу, у якій ще більш активно брала участь армія. Спроба захоплення влади верховним головнокомандувачем Л. Г. Корніловим після падіння Риги натрапила на протидію всіх громадських сил, і насамперед армії. Практично це вже була вагома заявка збройних сил Росії на першу роль "ставлеників правителів". Це свідчило і про пріоритет внутрішньополітичних інтересів, перш за все пов'язаних із вимогою укладення миру. Оволодіння німецькими військами Моонзундськими островами вже було використано більшовиками проти Керенського. У жовтні 1917 р. В. І. Ленін використовує поразки у Прибалтиці, щоб показати повну неієздатність Тимчасового уряду ("Загрозлива катастрофа і як з нею боротися"). Новий переворот стає справою часу, і його майже повністю підтримують не лише гарнізони (по гарячих слідах Ставка і фронтове командування одразу ж оголошує повсталіх "шкурниками" і агентами контрреволюції,

Вільгельма і Миколи), але й діюча армія. При цьому комітети самі позбавляються підтримки солдатів, якщо виступають проти перевороту. Причина цьому – Декрет про мир 8 листопада 1917 р., що повністю відповідав гаслу "мир без анексій і контрибуцій". Незважаючи на знову-таки запізнile офіційне інформування через накази армій, дивізій і полків, зміст декрету проникає в окопи неофіційним шляхом. Армія знову грає вирішальну роль у зміні влади, але не як знаряддя, а як повноправний учасник дії. Продовження війни стає для Росії неможливим.

Така військова складова проблеми переходу Росії від війни до миру. Я не випадково називаю його солдатським (він такий фактично до розриву мирних переговорів у Брест-Литовську і такий за духом і буквою мирних договорів березня 1918 р., але вже не за втіленням). Основа угод – припинення ворожих дій без будь-яких умов, що дає можливість кожному, без з'ясування переможців і переможених, повернутися додому і влитися в соціальне й економічне середовище своєї країни. До листопада 1917 р. збройні сили Росії не лише були готовими до початку мирного процесу, а й отримали певний управлінський апарат для здійснення таких контактів. Супротивник також був готовим до перенесення вирішення всіх суперечок за стіл переговорів. Про це свідчили мирні пропозиції грудня 1916 р., насамперед адресовані Росії, а не її західним партнерам. Це тривало під час весняного братання на фронті; навіть розвиток успіхів у літніх контрнаступах і осінніх ударах доводило командуванню на Сході й імператорам Німеччини та Австро-Угорщини, що військовим шляхом досягти миру з Росією не вдасться: територія величезна, а запаси можуть бути мобілізовані в міру просування до історичних центрів країни. Тому було прийнято рішення не розвивати великий наступ, який не має розумної географічної межі, але може консолідувати сили російського народу.

Із самого початку Першої світової війни пропаганда Центральних держав насамперед підкреслювала, що їхні країни ведуть війну не проти російського народу й інших народів Російської імперії, але проти царя Миколи II, який розпочав ворожі дії. Хід війни загалом підтверджував цю тезу, і пропагандистська війна була програна як самодержавством, так і подальшими правлячими коаліціями. Їм не лише не вдалося довести наявність загрози поневолення слов'янства і перш за все російського народу "німцем", але і не вдалося відродити дух революційної Франції. Справді, у 1792 р. Франція не вела війну з сусідніми державами, але піддалася їхній агресії саме через повалення короля. Росія ж продовжувала війну, розпочату за самодержавства, отже, її уряд виявився вірним не духу революції, а імперським амбіціям. Проголошення гасла "мир без анексій і контрибуцій" позбавляв подальше продовження війни взагалі без будь-якого сенсу, оскільки і супротивник висував те саме гасло.

До літа 1917 р. у діючій армії вже була досить струнка система комітетів змішаного складу від ротних до корпусних; на армійському і фронтовому рівнях питання вирішували делеговані комітетами представники на з'їздах. Судова влада частково передавалася новоствореним дисциплінарним судам із виборним складом. Проте й тут можна говорити про запізнile інформування (від декількох днів до місяця).

Спочатку ані комітети, ані з'їзди не мали повноважень втручання в оперативну діяльність штабів. Однак у районах штабів армій, фронтів, військових округів діяли ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, які мали політико-адміністративні права на ви-

борній території. Якщо літній наступ було розпочато з повного або часткового схвалення рад, включаючи і Перший з'їзд Рад у червні 1917 р., то після "Корніловського заколоту" і уряд, і командування підтримку рад абсолютно втратили.

Наступними новими органами були комісари Тимчасового уряду – нововведення О. Ф. Керенського, який зміцнює таким чином свій вплив, але обмежує тим самим і повноваження командирів. Після виступу Корнілова інститут комісарів став буквально насаджуватися не лише при фронтових і армійських штабах, але аж до дивізій і бригад.

З осені комітети майже повсюдно заявляють про недовіру командуванню; уведення виборності начальників із цього часу стає приводом для чергового чищення командного складу, але тепер уже "знизу" ("а що ви робили під час заколоту Корнілова?"). Нарешті, уже після приходу до влади більшовиків в дієвій армії створюється інститут військово-революційних комітетів (від полку до Ставки). Саме ці органи отримують усі повноваження і практично не лише контролюють, а й спрямовують дії виборних командирів, визначають все життя військового колективу. Саме ці органи беруть на себе повноваження щодо укладення, спираючись на Декрет про мир, приватних перемир'я з військами противника. Ці приватні перемир'я повністю підтримуються з боку військ Четверного союзу.

Протягом двох-трьох тижнів такі переговори на рівні від полку і вище перетворюються на закінчення спершу повного двотижневого перемир'я, а потім і загального перемир'я 15 грудня 1917 р. Умови досить прості: припинення будь-яких ворожих дій, обмін полоненими, пропуск на взаємній основі тих, хто повертається з полону або інтернованих, поховання загиблих без перешкод із протилежних сторін. У більшості випадків перемир'я супроводжується вже цілком легалізованою міновою торгівлею і тісним спілкуванням не лише солдат, а й офіцерів з обох протилежних сторін.

Таким чином, російська армія протягом року перетворюється на силу, здатну змінити соціальну й політичну структуру країни. Солдати усвідомлюють себе як могутню силу, вони власне й домагаються укладення перемир'я без переможців і переможених. Проте така сила з великою претензією на владу не потрібна тим, кого ця сила поставила при владі. На початку 1918 р. більшовики запустять процес не демобілізації, але розформування російської армії, паралельно створюючи нові збройні сили, на які можуть беззастережно спиратися як на знаряддя досягнення цілей головним чином усередині країни. Доля "старої" армії була вирішена.

Така ж буде й доля солдатського миру. Він не влаштував ні більшовиків-ленінців з ідеєю світової революції, ні уряду Четверного союзу, які повинні були вирішити проблему окупованих територій. Подальші події, насамперед війна більшовицького уряду проти Української республіки, у яку були вплутані й Центральні держави, не дали здійснитися солдатському миру повністю. Проте, дух і буква Брест-Литовського мирного договору зберігала позиції солдатського миру (ст. 1 – "народи вирішили, що надалі житимуть у мирі і дружбі"), і саме відхід сторін від дотримання його умов призвів і до денонсації договору, і до краху солдатського миру на Східному фронті Першої світової війни.

Список використаних джерел:

1. Вестник Временного Правительства. – 22 марта / 4 апреля 1917 г. – № 15 (61).
2. Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914–1918 гг. Вып. 1. – М., 1919.
3. Жилин А. Последнее наступление / А. Жилин. – М., 1983.
4. Нелипович С. Фронт сплошных митингов / С. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1999 – № 2. – С. 34–47.

5. Российский государственный исторический архив (РГИА), Санкт-Петербург, Российская Федерация.
6. Санитарная служба русской армии в период империалистической войны 1914–1918 гг. Сб. документов. – М., 1941.
7. Amtliche Kriegsdepesche. Bd. 7. – S. 2432.
8. Anspach, S.; Flach, E. Das Königlich Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 107. / S. Anspach, E. Flach. – Dresden, 1927.
9. Bayernbuch vom Weltkrieg 1914–1918. Bd. II. – Stuttgart, 1930.
10. Benary, A. Das Koeniglich Preussische Jaeger-Regiment zu Pferde Nr. 2 und seine Kriegsformationen / A. Benary. – Berlin, 1937.
11. Braun, K. Das Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 104 im Weltkriege / K. Braun. – Leipzig, 1921.
12. Busemann, W. Reserve-Ersatz-Regiment Nr. 3 / W. Busemann. – Oldenburg-Berlin, 1925.
13. Claus G., Gnüchtel H. Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 473 / G. Claus, H. Gnüchtel. – Dresden, 1929.
14. Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bd. XII. – Berlin, 1939.
15. Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bd. XIII. – Berlin, 1939.
16. Erinnerungsblätter des Infanterie-Regiments Nr. 360. Donat. – Kremen, 1930.
17. Fernow, Frh. v. Schrötter. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 17. Während der Kriegsjahre 1917/18. Teil 3. Oldenburg i.O. / Frh. v. Schrötter Fernow. – Berlin, 1930.
18. Franzmeyer, F.; Schumacher, J.; Stienen, R. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 255 im Weltkriege 1914–1918 / F. Franzmeyer, J. Schumacher, R. Stienen. – Oldenburg-Berlin, 1929.
19. Geiseler, E. Das Infanterie-Regiment Nr. 409 / E. Geiseler. – Zeulenroda, 1929.
20. Geschichte des koeniglichpreussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 31. – Zeulenroda, 1927.
21. Gruen, E., Hechler, P. Das preußische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 6 im Weltkriege 1914–18 / E. Gruen, P. Hechler. – Glogau-Breslau, 6. d.
22. Heintz, H. Regimentsgeschichte: Das Kgl. Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 133 / H. Heintz. – Dresden, 1930.
23. Hornsdach M. Das Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 29 im Kriege 1914–1918 / M. Hornsdach. – Koeln, 1920.
24. Jaeneke, W., Voss, K. Das RIR 250 im Weltkrieg / W. Jaeneke, K. Voss. – Hannover, 1929.
25. Kestrer, H. Geschichte des Koeniglich Saechsische Reserve-Infanterie-Regiments 242 / H. Kestrer. – Zittau, 1924.
26. Koppe, P. Die Geschichte des Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 241 / P. Koppe. – Dresden, 1926.
27. Meierborn O., Goebel W. RIR 251 / O. Meierborn, W. Goebel. – Zeulenroda, 1930.
28. Oesterreichische Staatsarchiv-Kriegsarchiv.
29. Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Bd. VI. – Wien, 1936.
30. Pankraz, H. Das K.B. Landsturm-Infanterie-Regiment Nr. 2 / H. Pankraz. – Muenchen, 1931.
31. Pflugbeil, F. Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 474 / F. Pflugbeil. – Dresden, 1929.
32. Rauert, H. I.R. 332 / H. Rauert. – Sorau, 1922.
33. Reiss, A. Geschichte des R.I.R. 249 / A. Reiss. – Mannheim, 1938.
34. Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weitkrieg 1914–1918. Bd. II. – Berlin, 1938.
35. Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weitkrieg 1914–1918. Bd. III. – Berlin, 1939.
36. Staatsarchiv Bayern. Geheime Hausarchiv
37. Strube, M. Die Abwehrschlacht Krewo-Smorgon von 19. bis 26. Juli 1917 / M. Strube // Wissen und Wehr. – 1934 – Heft 11. – S. 791.
38. Tondera, A. Das Infanterie-Regiment Nr. 353 / A. Tondera. – Zeulenroda, 1938.
39. Winzer, R. Dass Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 243 im Weltkriege 1914/1918 / R. Winzer. – Dresden, 1927.

References:

1. *Bulletin of the Provisional Government*, 15(61). (1917, March 22 – April 4). [In Russian].
2. *Military-Historical Collection. Proceedings of Commission on the Research and Applience of the Experience of War of 1914-1919*. (1919). Moscow: [s.n.]. [In Russian].
3. Zhilin, A. (1983). *The Last Offensive*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
4. Neliopovich, S.G. (1999). Front of Continuous Rallies. *Military-Historical Journal*, 2, 33-47. [In Russian].
5. Russian National Archive. [In Russian].
6. *Sanitary Service of the Russian Army During the Imperialist War 1914-1918* (1941). [In Russian].
7. Amspach, S., Flach E. (1927). *Das Königlich Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 107*. Dresden.
8. Amtliche Kriegsdepesche. Bd. 7. S. 2432
9. *Bayernbuch vom Weltkrieg 1914-1918* (1930). Bd. II. Stuttgart.
10. Benary, A. (1937). *Das Koeniglich Preussische Jaeger-Regiment zu Pferde Nr. 2 und seine Kriegsformationen*. Berlin.
11. Braun, K. (1921). *Das Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 104 im Weltkriege*. Leipzig.
12. Busemann, W. (1925). *Reserve-Ersatz-Regiment Nr. 3*. Oldenburg-Berlin.
13. Claus, G., Gnüchtel, H. (1929). *Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 473*. Dresden.
14. *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*. (1939). Bd. XII. B.

15. *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*. Bd. XIII.
16. *Erinnerungsblätter des Infanterie-Regiments Nr. 360*. Donat. (1930). Kremen.
17. Fernow, Frh. v. Schrötter. (1930). *Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 17. Während der Kriegsjahre 1917/18, Teil 3*. Oldenburg i. O., Berlin.
18. Franzmeyer, F. & Schumacher, J. & Stienen, R. (1929). *Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 255 im Weltkriege 1914–1918*. Oldenburg-Berlin.
19. Geiseler, E. (1929). *Das Infanterie-Regiment Nr. 409*. Zeulenroda.
20. *Geschichte des königlichpreussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 31*. (1927). Zeulenroda.
21. Gruen, E. & Hechler, P. *Das preussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 6 im Weltkriege 1914–18*. Glogau-Breslau, O. D.
22. Heintz, H. (1930). *Regimentsgeschichte: Das Kgl. Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 133*. Dresden.
23. Hornbach, M. (1920). *Das Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 29 im Kriege 1914–1918*. Koeln.
24. Jaeneke, W. & Voss, K. (1929). *Das RIR 250 im Weltkrieg*. Hannover.
25. Kestrer, H. (1924). *Geschichte des Königlich Sächsischen Reserve-Infanterie-Regiments 242*. Zittau.
26. Koppe, P. (1926). *Die Geschichte des Kgl. Sächs. Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 241*. Dresden.

27. Meierborn, O. & Goebel, W. (1930). *RIR 251*. Zeulenroda.
28. Oesterreichische Staatsarchiv-Kriegsarchiv.
29. *Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. (1936). Bd. VI. Wien.
30. Pankraz, H. (1931). *Das K. B. Landsturm-Infanterie-Regiment Nr. 2*. Muenchen.
31. Pflugbeil, F. (1929). *Das Königlich-Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 474*. Dresden.
32. Rauert, H. (1922). *R. 332*. Sorau.
33. Reiss, A. (1938). *Geschichte des R.I.R. 249*. Mannheim.
34. *Sanitätsbericht über die Verluste des Deutschen Heer im Weltkrieg 1914–1918* (1938). Bd. II. B.
35. *Sanitätsbericht über die Verluste des Deutschen Heer im Weltkrieg 1914–1918* (1939). Bd. III. B.
36. Staatsarchiv Bayern. Geheime Hausarchiv
37. Strube, M. (1934). *Die Abwehrschlacht Krewo-Smorgon von 19. bis 26. Juli 1917*. Wissen und Wehr, 11, 791.
38. Tondera, A. (1938). *Das Infanterie-Regiment Nr. 353*. Zeulenroda.
39. Winzer, R. (1927). *Das Kgl. Sächs. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 243 im Weltkrieg 1914/1918*. Dresden.

Надійшла до редколегії 08.07.19

S. Nelipovich, PhD

Russian Association of WW1 historians, Society 'Russia-Poland'

RUSSIAN ARMY IN 1917: FROM THE IMPERIAL WAR TO THE SOLDIER PEACE

This paper analyzes the actions of the Russian army in the final year of the fightings on the Eastern Front of the First World War. This paper demonstrates that the Russian army in 1917 was undergoing violent internal processes, caused by the desire of various political forces to seize and retain power. The army involvement in the political struggle was steadily increasing and by autumn 1917 it had become an influential political force capable to play independently a decisive role in changing society (the Kornilov affair, the October Revolution in big cities and small communities). The paper concludes that the leadership of the Russian army was unable to achieve success at the front, even with a numerical superiority over the enemy's troops and at the cost of huge losses. At the same time, pacifist sentiments and the desire to end the war by any mean spread among the Russian soldiers. These moods were one of the most important factors contributing to the success of the October Revolution in November 1917 and the rapid conclusion of the Brest Peace in March 1918.

Keywords: First World War, Eastern Front, February Revolution, October Revolution, Brest-Litovsk Peace.

УДК 94(100):327.54:341.67

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.7>

В. Павленко, канд. іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОБЛЕМА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ"

Здійснено аналіз процесу становлення й розвитку режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який автор пропонує умовно поділити на три етапи. Перший – 1945–1968 рр. – це той час, коли намагання зупинити чи загальмувати процес поширення ядерної зброї були марними. Другий етап – 1968–1995 рр. – закладання основ режиму нерозповсюдження у "Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї" від 1 липня 1968 р. Третій етап розпочався у 1995 р. і дав поштовх наростанню нових ризиків і загроз "режиму". Звернено увагу на те, що сам "Договір нерозповсюдження ядерної зброї" ділить держави-учасниці на дві категорії – ядерні і неядерні, а сам "Договір" у 1995 р. було продовжено на невизначений термін. Це сприяло зміцненню світової безпеки та призвело до позитивних змін у міжнародних відносинах.

Проаналізовано ряд конференцій, на яких було досягнуто згоди щодо підписання Підсумкового документу, де вперше було названо поіменно держави, що не є членами "Договору нерозповсюдження ядерної зброї", а також містився заклик до Індії, Ізраїлю та Пакистану приєднатися до нього у статусі держав, що не володіють ядерною зброєю. VIII конференція відбулася з 3 по 28 травня 2010 р., на ній було підписано документ, що містить 64 рекомендації, які мали бути виконані до 2015 р. – досить скромний, але позитивний результат.

Наголошено, що ДНЯЗ беззаперечно став найбільш універсальним міжнародним договором, хоча в ньому і є слабкі місця й це змушує численні комісії з питань нерозповсюдження звертати на це увагу. Зроблено висновок, що МАГАТЕ – це єдина у світі універсальна міжнародна організація, яка служить цілям мирного використання ядерної енергії, але при цьому підкреслено, що цей орган є скоріше технічним і не може давати політичної оцінки діяльності цієї чи іншої держави. Автор стверджує, що сучасний стан режиму нерозповсюдження, загалом викликає стурбованість і неоднозначні оцінки і для подолання кризи міжнародного режиму нерозповсюдження треба шукати шляхи до більш універсальних домовленостей між країнами.

Ключові слова: нерозповсюдження, ядерна зброя, ДНЯЗ, міжнародний режим, роззброєння, безпека.

Постановка проблеми. Сучасна система міжнародних відносин багато в чому базується на режимі нерозповсюдження ядерної зброї й політиці щодо підтримки, такого режиму. Зрозуміло, що поширення ядерної зброї становить велику загрозу світовій безпеці. Ця проблема з кожним днем набуває нових форм і несе серйозну небезпеку. Тому й не дивно, що питання ядерного нерозповсюдження займає одне з найважливіших місць у системі глобальних проблем сучасності, а від успішного вирішення проблеми нерозповсюдження за-

лежить не лише безпека у світі в XXI ст., але й, значною мірою, структура системи міжнародних відносин.

Аналіз джерел і публікацій. Широка наукова дискусія щодо міжнародних режимів бере свій початок із спеціального випуску журналу "Міжнародні організації" ("International Organizations") 1982 р., у якому професор Стенфордського університету і відомий учений-міжнародник С. Краснер запропонував своє бачення визначення міжнародних режимів, що й дотепер вважається найбільш популярною та вживаною версією. На його думку, міжнародний режим – це "набір явних чи

ймовірних принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, навколо яких обертаються очікування акторів у конкретно визначеній сфері міжнародних відносин" [1, с. 186]. У сучасній науковій літературі існує ряд оригінальних визначень із цієї теми. Західні науковці трактують міжнародний режим як сукупність узгоджених міжнародних норм, правил і процедур для регулювання всіх сфер, чи як спосіб регулювання наддержавних і міжнародних відносин як прийняття правил і процедур і створення відповідних інститутів. У Росії більшість учених розглядають міжнародний режим дещо інакше. Так, П. Циганков наголошує на неформальній стороні міжнародних режимів. На його думку це "сукупність інститутів, характеристик і механізмів, що не мають відповідного юридичного оформлення, але здатні виконувати покладені на них завдання" [7, с. 78]. До того ж, науковець підкреслює, що саме теорія міжнародних відносин сформувала визначення міжнародного режиму, який у свою чергу конкретизує поняття "система" [7, с. 78]. Такої позиції дотримується й доктор історичних наук В. Батюк, який також говорить про наявність міжнародного режиму лише в тому випадку, якщо правила й норми справді впливають на поведінку суб'єкта міжнародних відносин [3, с. 5].

Постановка завдання. Проаналізувати процес становлення й розвитку режиму нерозповсюдження ядерної зброї, з'ясувати перспективи його розвитку та можливого реформування в умовах трансформації системи міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто наголосити, що Міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї (МРНЯЗ) – це система сформованих норм, правил і процедур, а також міжнародних договорів, інститутів за участі ядерних і неядерних держав і недержавних акторів, метою яких є запобігання горизонтального та вертикального розповсюдження ядерної зброї (ЯЗ), сприяння ядерному роззброєнню й обміну мирними ядерними технологіями, скорочення існуючих запасів ЯЗ, і в перспективі повна відмова від неї. Однак, небезпека поширення такої зброї не вичерпує себе, і найближчим часом її загроза не стане меншою. Для усунення небезпеки безсумнівно необхідний міжнародний підхід. Саме ця обставина зумовила те, що за своїм характером МРНЯЗ став глобальним і близьким до універсального за кількістю його учасників. Тому вдосконалення контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї у сучасних умовах є одним із найбільш важливих напрямів діяльності міжнародного співтовариства, що забезпечують стабільність міждержавних відносин.

Основне завдання нерозповсюдження реалізується через заходи, що можна звести до трьох груп: експортного контролю, контролю за існуючими озброєннями й компенсаторських гарантій безпеки, що надаються державам, які відмовляються від володіння ЗМЗ. А вже сам режим нерозповсюдження ядерної зброї було сформовано в епоху конфронтації двох супердержав і в основному за їхніх спільних зусиль. На початку головною проблемою і, водночас, каменем спотикання режиму стало недопущення "вертикального" розповсюдження, тобто гонки ядерного озброєння США і СРСР, від чого залежала доля розповсюдження і "горизонтального" (по регіонах світу).

Сам процес становлення й розвитку режиму нерозповсюдження ядерної зброї автор пропонує умовно поділити на три етапи. Перший (1945–1968) характеризується марними намаганнями зупинити чи загальмувати

розповсюдження ядерної зброї в умовах протистояння й інтенсивного нарощування ядерних арсеналів. Другий (1968–1995) відзначився зародженням основ режиму нерозповсюдження ЯЗ, що були закладені у "Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї" (ДНЯЗ) від 01.07.1968 р. [4]. Цей документ є найбільш всеосяжною й універсальною угодою в напрямку контролю над озброєннями, оскільки учасниками Договору стали всі світові держави, крім Індії, Ізраїлю, КНДР і Пакистану. До того ж, ДНЯЗ юридично зобов'язує п'ять офіційних ядерних держав (ЯОД) прагнути до нерозповсюдження зброї масового знищення та до роззброєння. У цей же час 1970–1980-ті рр. вирізняються двома позитивними напрямками в розвитку режиму нерозповсюдження. Очевидним стало те, що у світі мав відбутися перерозподіл політичних сил під впливом інтенсивного ядерного роззброєння. Це означало термінове опрацювання й реалізацію так званого "правила нерозповсюдження", яке експерти Стокгольмського інституту миру назвали "правилом перехідного періоду від часткового роззброєння світу до повністю роззброєного" [2, с. 228]. Це передбачало відмову неядерних країн від спроб придбання ЯЗ, а ядерні – мали б заморозити свої арсенали, із перспективою їхньої ліквідації. Третій етап, що розпочався після безтермінового подовження ДНЯЗ у 1995 р. і триває досі, дав поштовх наростанню нових ризиків і загроз режиму, зумовлених вирішенням ряду питань: трансформація геополітики міжнародних відносин поставила перед світовою спільнотою нові виклики, необхідність детального перегляду й доповнень основних положень Договору.

Режим нерозповсюдження ядерної зброї належить до "змішаного типу", включаючи в себе ДНЯЗ, міжнародні організації, менш формалізовані домовленості й неформальні обговорення на конференціях із розгляду дії Договору. Для кращого функціонування до режиму нерозповсюдження залучено Раду безпеки ООН, що відповідає за експортний контроль (ЕК), ядерне роззброєння, ядерну енергетику, тісно пов'язана із питаннями заборони хімічної й біологічної зброї та режимом контролю над ракетними технологіями (РКРТ). Сам ДНЯЗ, який поділяє держави-учасниці на дві категорії – ядерні і неядерні, набув чинності 5.03.1970 р. і спочатку мав термін дії 25 років. На конференції країн-учасниць із розгляду та подовження терміну дії Договору, що проходила в Нью-Йорку з 17.04. по 12.05.1995 р., його дію було подовжено на невизначений термін, зробивши безтерміновим. Ця конференція стала триумфом дипломатії ядерних держав.

Безтермінове подовження ДНЯЗ поклато кінець 25-ти річному періоду невизначеності щодо його майбутнього та сприяло зміцненню світової безпеки й позитивним змінам у міжнародних відносинах загалом.

Також, досить успішно відбулася у Нью-Йорку VI конференція (з 24.04. по 20.05.2000 р.), у якій брали участь 157 держав-членів Договору із 187. Крім того, що ця конференція була першою після безтермінового й безумовного подовження ДНЯЗ, вона також стала першою, яка мала мандат щодо посилення оглядового процесу. Одним із головних і найуспішніших її звершень стало досягнення згоди щодо підписання Підсумкового документу. Так, у ньому вперше було названо поіменно держави, що не є членами ДНЯЗ, а також містився заклик до Індії, Ізраїлю та Пакистану приєднатися до Договору, як держав, що не володіють ядерною зброєю. У свою чергу, ядерні держави взяли на себе зобов'язання у сфері ядерного роззброєння. Однак, аналізуючи

цей Підсумковий документ прийнятий на форумі, варто звернути увагу і на те, що вже тоді результати виконання повноважень Договору за п'ятирічний період давали перші сигнали про зародження регресу в напрямі ядерного нерозповсюдження.

VII оглядова конференція, яка відбулася в Нью-Йорку 2–27.05.2005 р. виявилася досить контроверсійною за результатами, унаслідок протиріч і глибинних розбіжностей у підходах учасників щодо прийняття Підсумкового документу й запам'яталася гострою критикою політики ядерних держав і вимогами надати посилення гарантії безпеки неядерним державам. Більшість учасників виступали за збереження права на ядерну діяльність у мирних цілях і продовженні політичного діалогу з КНДР та Іраном. У підсумку конференція не змогла реалізувати свій мандат і розробити суттєві рекомендації з ряду питань [5, с. 9–17]. Учасники цього "форуму", як зазначав один із передових експертів у галузі ядерного нерозповсюдження У. Поттер, не посприяли вирішенню й без того важливих моментів навколо питання КНДР. Статус Північної Кореї в ДНЯЗ так і залишився невизначеним, що посприяло проведенню Пхеньяном (09.10.2006) першого випробування ядерного вибухового пристрою, тим самим продемонструвавши ядерний потенціал країни, а вже 25.05.2009 р. – другого випробування, що підтвердило статус КНДР, як де-факто ядерної держави. Таким чином, конференція 2005 р. не принесла чітких результатів, і стала лише, як зазначив У. Поттер: "погано продуманою сумішшю фарсу і трагедії, зіграної акторами без натхнення, при слабкій режисурі і надто очікуваним фіналом" [6, с. 95].

Наступна VIII конференція відбулася 03–28.05.2010 р. Наслідком численних взаємних компромісів стало прийняття Підсумкового документу, що складався із 64-х рекомендацій (дій), які планувалось виконати до 2015 р. Додатком слугувала домовленість, що стосувалася створення на Близькому Сході зони вільної від зброї масового знищення й засобів її доставки. Конференція завершилась досить скромним, однак позитивним результатом. Напередодні наступної оглядової конференції 2015 р. уже було проведено три засідання Підготовчого комітету (Препком), кожне із яких продовжувалося по два тижні. Перший Препком проходив у Відні (30.04.–11.05.2012 р.) і не маючи будь-яких важливих досягнень дав лише поштовх для подальшої роботи. Другий Підготовчий комітет відбувся 22.04.–03.05.2013 р. у Женеві й ознаменувався демаршем делегації Єгипту, яка посеред засідання покинула зал. А загалом, друга половина 2013 р. характеризується важливими позитивними тенденціями в політиці нерозповсюдження. Такі реалії були, насамперед, пов'язані з рішенням керівництва Ірану ввійти в конструктивний діалог із Сполученими Штатами, європейською трійкою (Велика Британія, Франція, Німеччина), Росією і КНР із приводу дипломатичного вирішення ряду питань навколо ядерної програми цієї країни. Ці прагнення мали сприяти виходу країни з-під режиму санкцій СБ ООН і зниженню напруги. Важливою подією в цей час стало рішення Сирії відмовитися від власного арсеналу хімічної зброї й передати його для знищення міжнародним силам. Не дивно, що навіть в умовах загострення ситуації на міжнародній арені внаслідок агресивних дій Росії щодо України на початку 2014 р., механізм щорічних зустрічей "ядерної П'ятірки" було збережено. Так, ще 18–19.04.2013 р. у Женеві відбулась зустріч п'яти ядерних країн-учасниць ДНЯЗ, із метою подальшого розвит-

ку результатів конференцій країн "ядерної П'ятірки", що відбулися у Лондоні в 2009 р., у Парижі в 2011 р. і у Вашингтоні в 2012 р. "П'ятірка" провела огляд прогресивних наслідків досягнутих у напрямі виконання домовленостей, яких було досягнуто на оглядовій конференції Договору в 2010 р., і продовжила обговорення питань щодо нерозповсюдження [4]. П'яту конференцію "П'ятірки" з домовленості провели в Пекіні 14–15.04.2014 р. У Нью-Йорку 28.04.–09.05.2014 р. пройшов третій Препком – заключний перед оглядовою конференцією 2015 р. Підготовчий комітет дав чітко зрозуміти, що окреслений План дій 2010 р. частково не виконується, і шансів виконати його до назначеного терміну роботи конференції 27.04.2015 р. немає. Таким чином, попри всі гострі суперечки і проблеми, які є неодмінним результатом кожної такої оглядової "зустрічі", автор приходить до висновку, що ці форуми стали необхідним засобом підтримання фундаментальної сили ДНЯЗ, таким чином демонструючи обговорення існуючих і нагальних проблем і складових процесу переговорів із проблем нерозповсюдження.

На наш погляд, сам Договір переслідує три основні цілі: нерозповсюдження, роззброєння й контроль за мирним використанням ядерної енергії. Стаття VI ДНЯЗ зобов'язує кожного учасника Договору "в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи із припинення гонки ядерних озброєнь у найближчому майбутньому та ядерному роззброєнню, а також про договір про загальне і повне роззброєння під суворим і ефективним міжнародним контролем" [4, с. 361–369]. Це єдиний у світі документ, який юридично зобов'язує скорочувати ЯОД і, в кінцевому рахунку, ліквідування всіх запасів ядерної зброї.

Отже, ДНЯЗ беззаперечно став найбільш універсальним міжнародним договором. Однак, не зважаючи на позитивні сторони Договору, у ньому є й слабкі місця, що й дотепер змушують численні комісії з питань нерозповсюдження звертати на це увагу. Так, наприклад, відкритим залишається питання заборони "виробництва" ядерної зброї. Недоліком тексту Договору, на нашу думку, є і відсутність зрозуміло висвітленої заборони надавати допомогу у виробництві ядерної зброї державам, що не є його членами з боку країн-учасниць, які володіють ядерною зброєю. Це потенційно відкриває можливості для її розповсюдження. Заплутаним є також питання держав, які розробляють ядерну зброю не проводячи відкритих випробувань, а ставлять її на бойове чергування, при цьому не засвідчуючи наявності такої зброї в арсеналі країни (як це робить Ізраїль).

Другим елементом режиму нерозповсюдження ядерної зброї, є Міжнародна агенція з атомної енергії (МАГАТЕ), створена в 1957 р. відповідно до рішення ООН від 3.12.1955 р. і є незалежною міжурядовою організацією. Статут Агенції було затверджено на установчій конференції у Нью-Йорку 23.10.1956 р., що набув чинності 29.07.1957 р. У 1971 р. Рада керівників МАГАТЕ затвердила конкретні норми та процедури системи міжнародного контролю у вигляді типової угоди про всебічні гарантії для неядерних держав.

МАГАТЕ – це єдина у світі універсальна міжнародна організація, що служить цілям мирного використання ядерної енергії. До її складу входять, як країни, що мають ядерну зброю, так і країни, що нею не володіють. Головним завданням Агенції є сприяння розвитку міжнародної співпраці в галузі мирного використання атомної енергії. Одна з головних функцій МАГАТЕ полягає в

застосуванні системи контролю (гарантій) з метою забезпечення того, щоб ядерні матеріали й обладнання, призначені для мирного застосування, не були використані у воєнних цілях. Контроль здійснюється на місці інспекторами Агенції. При цьому, МАГАТЕ є органом швидше технічним і не може давати політичної оцінки діяльності тієї чи іншої держави. Найважливіший напрям діяльності Агенції зорієнтований на забезпечення нерозповсюдження ядерної зброї. Відповідно до ДНЯЗ на МАГАТЕ покладено перевірку й контроль за виконанням обов'язків його учасників.

Таким чином, у межах міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї МАГАТЕ відіграє одну з головних ролей як у запобіганні горизонтального розповсюдження ядерної зброї, так і у сфері передачі ядерних технологій для мирного використання.

Третім елементом режиму нерозповсюдження можна назвати зони вільні від ядерної зброї (ЗВЯЗ). Уперше цю концепцію регіонального підходу до ядерного нерозповсюдження було сформульовано у 1950 рр. Із 1968 р., що ознаменувалося укладенням ДНЯЗ, ЗВЯЗ стали розглядатись як додатковий елемент до режиму ядерного нерозповсюдження. Такі зони вільні від ядерної зброї доповнюють Договір про нерозповсюдження регламентований ст. VII і попереджають одну із форм горизонтального ядерного розповсюдження, не допускаючи розгортання вже існуючих ядерних озброєнь на нових територіях. До того ж, ЗВЯЗ належать до ключових і найбільш успішних елементів режиму нерозповсюдження. Натепер існує п'ять таких зон: Латинська Америка – Договір Тлателолко (набув чинності 1968 р., налічує 33 держави-члени), Південно-Тихоокеанський регіон – Договір Раротонга (відкрито для підписання 06.08.1985 р., набув чинності 11.12.1986 р. і нараховує 13 країн), Південно-Східна Азія – Бангкокський Договір (15.12.1995 р. відкрито для підписання, із 28.03.1997 р. діючий для 10 країн регіону), Африка – Пеліндабський (11.04.1996 р. відкритий для підписання, набув чинності 15.07.2009 р. і налічує 54 держави-члени), Центральна Азія – Семіпалатинський Договір (8.09.2006 р. підписаний, 21.03.2009 р. набув чинності, охоплює п'ять центрально-азійських країн).

Четвертим елементом у сфері ядерного нерозповсюдження є багатосторонні режими експортного контролю (ЕК). ЕК – це так званий ліцензійний порядок здійснення зовнішньоекономічних операцій щодо товарів, інформації, послуг і результатів інтелектуальної діяльності, що можуть використовуватися для створення хімічної, біологічної чи ядерної зброї, засобів її доставки й інших видів озброєнь [8, с. 325, 335]. Експортний контроль – є одним із ключових інструментів попередження розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ), і в той же час – одним із найважливіших інструментів зовнішньої політики. Така Міжнародна система експортного контролю складається з багатосторонніх неформальних договорів і угод. Це Комітет Цангера, Група ядерних постачальників, Режим контролю за ракетними технологіями, а також національні законодавства держав.

До п'ятого елементу міжнародного режиму ядерного нерозповсюдження варто віднести інші міжнародні договори, що підтримують і доповнюють завдання режиму. Так, одним із договорів, що включив у себе розкриття основ другого завдання ДНЯЗ, що базується на скороченні вертикального роззброєння – зупинці гонки озброєнь і досягненні всезагального ядерного роззброєння – став Договір про всеосяжну заборону ядерних

випробувань (ДВЗЯВ), що 24 вересня 1996 р. відкрився для підписання 71-єю державою. Натепер свої підписи під цим документом поставили більше 180 держав. Хоча цей Договір і не є непереборною перешкодою на шляху горизонтального ядерного розповсюдження, усе ж він суттєво може зменшити ризики з боку порогових держав. До того ж, очевидним є й той факт, що ДВЗЯВ досить істотно гальмуватиме гонку озброєнь, таким чином, ускладнюючи значні якісні стрибки у вдосконаленні ЯЗ і різко знижуючи вірогідність появи їхніх нових різновидів.

Таким чином, розглянуті елементи міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї дають підставу вважати, що на основі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї сформувався комплекс взаємопов'язаних структур та окремих складових міжнародного режиму нерозповсюдження, спрямованих на обмеження горизонтального та вертикального розповсюдження ядерної зброї й контролю над передачею мирних ядерних технологій і товарів.

Висновки. Отже, проаналізувавши особливості міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї, можна зробити такі висновки. Сучасний стан режиму нерозповсюдження загалом викликає стурбованість і неоднозначні оцінки. А події, що сколихнули світ наприкінці 2013 – початку 2014 рр. можуть призвести взагалі до повного знищення режиму нерозповсюдження як такого. ДНЯЗ після безумовного та безтермінового подовження у 1995 р. і ядерних випробувань, здійснених Індією й Пакистаном у 1998 р., КНДР у 2006, 2009 і 2013 рр. до того ж її подвійним виходом із Договору, остаточно втратив перспективу універсальності в існуючій формі. Наочність кризи режиму, базованого на ДНЯЗ та угодах про гарантії МАГАТЕ, також було продемонстровано політикою Іраку й Ірану.

На нашу думку, нині криза міжнародного режиму нерозповсюдження загострюється. Проголошена ще адміністрацією Дж. Буша (мол.) готовність до силових заходів із метою зупинити розповсюдження може, парадоксальним чином, стимулювати набуття ядерної зброї державами-паріями. Стає очевидним, що альтернативою у прийдешньому може стати лише більш універсальна домовленість, що включала б заборону розповсюдження існуючої та створення нової ЗМЗ і засобів їхньої доставки. На наш погляд, збереженню та зміцненню режиму нерозповсюдження ядерної зброї сприяло б виконання кількох факторів: набуття чинності ДВЗЯВ, створення нових ЗВЯЗ, надання неядерним країнам юридично зобов'язуючих гарантій безпеки, урегулювання регіональних конфліктів, зміцнення дієвості гарантій МАГАТЕ й ефективності системи ЕК з урахуванням національних інтересів усіх учасників режиму, урегулювання кризи міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї на сучасному етапі й пошук і здійснення методів за його кардинальнію трансформацією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Krasner, S. Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables / S. Krasner // International organization. – 1982. – Vol. 36, No. 2. – Pp. 185-205.
2. Simpson, J. The Nuclear Non-Proliferation Regime and the Model for Conventional Armament Restraint / J. Simpson // Arms Transfer Limitations and Third World Security / Ed. by Thomas Ohlson. – Solna: Stockholm International Peace Research Institute, 1988. – Pp. 227-240.
3. Батюк В. Трудное партнерство. Двусторонние режимы и институты в российско-американских отношениях после окончания "холодной войны" / В. Батюк. – Москва: Прометей, 2008. – 212 с.
4. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року // Закони України: зб. док. у 16 т. – Київ: [б. в.]. – Т. 14. – С. 361-369.

5. Німчинський Р. Перебіг і підсумки VII Конференції 2005 р. з розгляду дії ДНЯЗ / Р. Німчинський // Безпека та нерозповсюдження. – 2005. – № 4. – С. 9-17.

6. Поттер У. Конференція по рассмотрению действия ДНЯО: в поисках консенсуса / У. Поттер // Ядерный контроль. – 2005. – Т. 11, № 3. – С. 95.

7. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика : учеб. пособ. / А. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 294 с.

8. Ядерное нераспространение: краткая энциклопедия / гл. ред. А. В. Хлопков. – М. : РОССПЭН, 2009. – 379 с.

References:

1. Krasner, S. D. (1982). Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. *International organization*, 36(2), 185-205.

2. Simpson, J. (1988). The Nuclear Non-Proliferation Regime and the Model for Conventional Armament Restraint. In T. Ohlson (Ed.), *Arms*

Transfer Limitations and Third World Security. Solna: Stockholm International Peace Research Institute. Pp. 227-240.

3. Batyuk, V. (2008). Difficult Partnership. Bilateral Regimes and Institutions in the Russian-American Relations after the End of the Cold War. Moscow: Prometheus. [In Russian]

4. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. (1996). In *Laws of Ukraine. Volume 14*. Kyiv: [s.n.]. Pp. 361-369. [In Ukrainian]

5. Nimchynskyi, R. (2005). Progress and Results of the 7th NPT Review Conference. *Security and Non-Proliferation*, 4, 9-17. [In Ukrainian]

6. Potter, W. (2005). NPT Review Conference: Seeking Consensus. *Nuclear Control*, 11(3), 95. [In Russian]

7. Cygankov, A. (1995). Modern Political Regimes: Structure, Typology, Dynamics. Moscow: Interpraks. [In Russian]

8. Xlopkov, A. (Ed.). (2009). *Non-Proliferation of Nuclear Weapons: A Short Encyclopedia*. Moscow: Rosspen.

Надійшла до редколегії 11.08.19

V. Pavlenko, PhD in History, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROBLEM OF NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS DURING AND AFTER THE COLD WAR

The process of the establishment and development of the non-proliferation of nuclear weapons regime is analyzed in the article. The author divides this process into three periods: 1) 1945-1968 – time, when all attempts to halt or slow down the proliferation process had been futile; 2) 1968-1995 – the period of the establishment and functioning of the basic principles of non-proliferation regime as a result of the conclusion of the "Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons" of the 1st of July, 1968; 3) from 1995 – until nowadays, when the new threats and risks for the regime appeared. The author pays attention to the division of the states to "nuclear" and "non-nuclear" states by the Non-Proliferation Treaty after 1995, when it was prolonged to indefinite term. In author's opinion, such measures further world security and make positive changes in international relations.

The author considered the Summary Document, which became a result of few security conferences. The Summary Document names the states, that are not the members of the Non-Proliferation Treaty and contains an appeal to India, Israel and Pakistan to join the Treaty as non-nuclear states. 8th conference was being held from 3rd to 28th May, 2010. Summary of this conference contain 64 recommendations, that should have been implemented by 2015 – negligible, but still positive result.

The author claims, that NPT, despite its some weaknesses, without exaggeration became the most universal international treaty. The International Atomic Energy Agency (IAEA) – is the only international organization serving the peaceful usage of nuclear energy. Yet, this organization is not able to give a political evaluation of the activity of any state. The author is concerned of the modern condition of the non-proliferation regime and insists to find ways for the conclusion of new international agreements.

Key words: non-proliferation, nuclear weapons, NPT, international regime, disarmament, security.

UDK 94:[341.7:327.5](4-17-11)"170/171"(093.3)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.8>

I. Пана, асп.

ORCID: 0000-0003-4887-5626

Український католицький університет, Львів, Україна

"ДИПЛОМАТИЧНИЙ ФРОНТ" ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: МІСІЯ ЮСТА ЮЛЯ ДО ПЕТРА І (1709–1711)

Тривале й активне змагання європейських держав за домінування в Балтійському регіоні призвело до Великої Північної війни, масштабного і тривалого військового конфлікту, що вплинув на тогочасні міжнародні відносини. Перебіг цієї війни був насичений не лише гучними битвами та масштабними військовими кампаніями, існував ще й "дипломатичний фронт", на якому правителі з допомогою дипломатів намагалися виграти цю війну з максимальною користю для власних держав і політичних інтересів.

Місія данського дипломата Юста Юля (1709–1711) є одним з епізодів не лише данської дипломатії під час Північної війни, але й історії тогочасних міжнародних відносин. "Щільний текст" подорожнього щоденника, написаний данським посланцем під час цієї місії, дозволяє частково уявити й реконструювати певні особливості тогочасних міжнародних відносин у Північно-Східній Європі, дізнатися про відомі події та маловідомі події, і охарактеризувати роль дипломатів у налагодженні відносин між державами та їхніми правителями.

Ключові слова: Велика Північна війна, "дипломатичний фронт", міжнародні відносини, Юст Юль, данська дипломатична місія (1709–1711), подорожній щоденник.

Кожна війна в історії людства, окрім "мілітарного", завжди мала й "дипломатичний фронт". На цьому "фронті" правителі держав, їхні радники та дипломати намагалися виграти війну або отримати вигоду за допомогою різних "засобів": договорів, таємних перемовин, захищених депеш, посольств, шпигування й ін. Велика Північна війна теж мала такий "фронт", оскільки була масштабним міжнародним конфліктом.

Історіографія Великої Північної війни свідчить про намагання дослідників різних держав зацентрувати її визначальну роль в історії становлення чи занепаду окремих держав (наприклад, Росії і Швеції) і формування нових акцентів у європейській міжнародній політиці загалом [37]. Проте в цьому масиві літератури існують

також малодосліджені теми та маловідомі джерела, які не часто стають предметом ґрунтовних досліджень.

Власне, данські "подорожні тексти" та їхнє залучення до аналізу дипломатичних аспектів Північної війни є дуже очевидною лакуною в українській історіографії, де, наприклад, фрагменти подорожнього щоденника Юста Юля переважно трактують як джерело етнографічної інформації про російські та українські землі на початку XVIII ст. [16, 20], а не як, у тому числі, "дипломатичний звіт" данського дипломата про "кулуари" та "дипломатичні фронти" Північної війни у 1709–1711 рр. Проте це цілком можна пояснити популярністю й домінуванням інших тем у цій сфері історичних досліджень (зокрема,

про гетьмана Івана Мазепу та "шведський вектор" його міжнародної політики) [18; 28; 29; 30].

Епоха правління Петра I і Північна війна завжди були ключовими темами російської історії (навіть у радянську добу), тому їхнє дослідження було пріоритетним і популярним серед російських істориків. Таким чином, існує ряд ґрунтовних досліджень з історії "балтійського питання" [26; 27; 31], доби Петра I і його зовнішньої політики. Із-поміж російських дослідників варто виокремити В. Возгріна [6; 7; 8], В. Артамонова [1, 2], П. Епіфанова [10], С. Фейгіну [23; 24; 25], А. Богданова [5], Р. Козінцеву [14], Г. Некрасова [17], А. Стерлікову [21; 22] й ін.

Щодо скандинавської історіографії (особливо – данської), то тут варто зауважити також певні особливості у висвітленні Великої Північної війни, які виникли через тривалі взаємні контакти з радянськими і російськими істориками та дослідницькими центрами [9; 12]; дослідження текстів подорожніх еґо-наративів переважно істориками літератури [42; 43], позитивістський підхід до теми міжнародних відносин [39, 40, 41]. Хоча серед данських спеціалістів у цій темі варто виокремити Ганса Баґера, чий ґрунтовні дослідження відомі завдяки перекладам російською [3; 4; 33]. Найновішим спільним проектом скандинавських істориків про ранньомодерну історію регіону став другий том "Кембриджської історії Скандинавії" [46]. Праці Роберта Фроста і Пола Бушковіча є хорошими прикладами англосаксонської історіографії Північної війни та історії Росії часів Петра I [35; 37].

Метою цієї статті – розглянути подорожній наратив данця Юста Юля як "дипломатичний звіт". У своєму бібліографічному аналізі та класифікації ранньомодерних описів Московії (до 1700) американський історик Маршалл По виділяє "дипломатичні звіти", "описи держав", "космографії", "компендіуми" й ін. Переважна більшість цих текстів була написана або скомпільована дипломатами-мандрівниками [44]. На нашу думку, щоденник Юста Юля має ознаки і "дипломатичного звіту", і "опису держави", оскільки цей текст конструювався Юстом Юлем і Расмусом Еребом для звітування данському королеві та його таємним радникам згідно з вимогами інструкції. Таким чином, у статті увага зосереджується на аналізі джерельної інформації про "залаштунок" російсько-данських відносин на початку XVIII ст. і міжнародні відносини під час Північної війни загалом, які, власне, були "дипломатичним фронтом" цієї тривалої війни. Предметом ж нашої статті є дипломатична місія Юста Юля (1709–1711) і її трактування як епізоду в історії європейських міжнародних відносин, як і прикладом данської дипломатії початку XVIII ст.

Центральним джерелом статті є подорожній щоденник данського дипломата Юста Юля. Текст джерела вперше був опублікований мовою оригіналу Г. Грове у 1893 р. [32], переклад же російською був виконаний Ю. Щербачовим наприкінці XIX ст. [11]. Цей щоденник був скомпонований після завершення місії 1712–1713 рр. за подорожніми нотатками, які були однією з вимог королівської інструкції – "описувати все те, що з ним (Юстом Юлем. – П. І.) станеться" [11, с. 442]. Ця інструкція також містила перелік інших рекомендацій, яких мав дотримуватися данський посланець після прибуття до царського двору. Серед них можна виокремити такі: дотримання данським дипломатом придворного церемоніалу при царському дворі; ознайомлення з документацією послів-попередників (П. Гайнса та Г. Ґрундта); підтримування доброзичливих відносин

із європейськими дипломатами, які перебували при дворі Петра I; прохання податкових пільг для данських купців і фінансових субсидій для Данії та її війська за умови повернення до активних військових дій; регулярного епістолярного інформування данського короля про всі події при царському дворі та всередині держави; постійного переконання Петра I у непохитній дружбі й підтримці данського монарха. Під час "російської місії" Юст Юль намагався дотримуватися цих інструкцій, проте це не завжди йому вдавалось через різні обставини.

На початку XVIII ст. царська Росія була стратегічним союзником на мапі данської дипломатії, проте не мала позитивного іміджу в уявленнях данських урядовців і дипломатів. Уже на перших сторінках щоденника Юста Юля можна прочитати про певні "тривоги і застереження" щодо труднощів майбутньої мандрівки й небезпек при царському дворі. Імовірно, ці "априорні уявлення" про державу Петра I, сформувалися в уяві данця завдяки прочитаним книгам або інформації від данських купців чи "посланців-попередників" [11, с. 4–5]. Зрештою, за дослідженням данського архівіста Емілія Маркарда, із 1697 по 1721 р. до російського царського двору було надіслано з місією 16 данських дипломатів різного рангу [41, с. 316–320]. Така очевидна частота зміни дипломатів може свідчити як про різні "повороти" в зовнішній політиці Данії та російського царя, так і про "вичерпність фізичного потенціалу" самих дипломатів під час цих місій. Наприклад, попередник Георга Ґрунда та Юста Юля, Поль Гайнс помер під час місії в Москві, де й був похований. Сам Юст Юль у щоденнику часто писатиме про власні проблеми зі здоров'ям, які почалися під час місії через зловживання алкоголем, несприятливі кліматичні умови та тривалі і виснажливі поїздки для слідування за Петром I.

Передумовами місії Юста Юля був ряд подій Північної війни, які варто пригадати для розуміння історичного контексту. Цікаво, що вони теж актуалізуються на сторінках щоденника й королівської інструкції. Відомо, що на початку XVIII ст. давня конкуренція та бажання реваншу над вічним ворогом – Швецією – спонукали молодого й амбітного данського монарха до союзу. Таким чином, данський король Фредерик IV, російський цар Петро I, саксонський курфюрст і водночас польський король Август I після тривалих дипломатичних переговорів у 1699 р. утворили Північний союз [45, с. 489–503; 46, с. 261–267]. Проте вже в 1700 р. Данія залишила військову арену, підписавши Травендальський мир зі Швецією та Гольштейном, який майже на дев'ять років зробив її нейтральним спостерігачем [8]. Цікаво, що ці "віхи" Північної війни були також згадані з аргументами на захист "данського нейтралітету" у королівській інструкції, яку отримав напередодні місії Юст Юль [11, с. 435–437]. У 1708 р. данський король і його таємні радники (К. Сехестед і О. Краббе) повернулися до теми війни в таємних дипломатичних перемовинах із російським послом В. Долгоруковим у Копенгагені [15], до яких також апелює королівська інструкція для Юста Юля [11, с. 437]. Згодом переконливим аргументом для повернення Данії до військових дій стала шведська поразка й російська перемога під Полтавою (8 липня 1709). У цей час Юст Юль уже розпочав свою мандрівку, але ще не знав про перемогу Петра I і розгром шведського війська на українських землях. За щоденниковими нотатками, Юст Юль дізнався про цю подію лише 27 липня 1709 р. під час свого перебування в Кеніґсберзі, через який проїжджав кур'єр прусського резиде-

нта у Варшаві. Відповідно, данський король Фредерик теж був поінформований ним про цю подію із запізненням [11, с. 27]. Як бачимо, погана поштова комунікація та брак інших комунікаційних каналів спричинила те, що поширення оперативної інформації навіть про такі "поверотні моменти" у війні було досить повільним. Як відомо, офіційне повернення Данії до Північної ліги відбулося лише в жовтні 1709 р. після підписання російсько-данської угоди [8].

Як вважає більшість дослідників, ця дипломатична місія данця Юста Юля була своєрідною розвідкою та пошуком переконливих аргументів для данського короля і його радників, які ще вагалися щодо військового потенціалу царської Росії в цій війні та "влучності моменту" для Данії на цьому етапі війни.

17 червня 1709 р. стало відправною точкою цієї дипломатичної місії й першим прикладом того, наскільки дипломат залежав від мінливості розпоряджень і міжнародних відносин на рівні правителів держав. Через зустріч трьох європейських монархів у Потсдамі Юст Юль був змушений змінити запланований маршрут до Росії (через Архангельськ) і вирушити спочатку до пруських земель [11, с. 8–9]. У дорозі він зустрівся з королівськими агентами в Гамбурзі, які були певними посередниками між "Німецькою канцелярією" (тогочасним міністерством закордонних справ у Данії) та іншими данськими посланцями в європейських країнах [38]. Щоденник не містить детального опису цієї зустрічі, яка, імовірно, стосувалася якихось секретних інструкцій для дипломата чи деталей зустрічі в Потсдамі. Зрештою, після прибуття до Потсдаму (24 червня 1709) Юст Юль мав нагоду зустрітися з королівськими радниками Д. Вібе та К. Ленте, які мали поінформувати короля Фредерика про його прибуття й очікування подальших інструкцій [11, с. 10]. Як бачимо з цього прикладу, данський надзвичайний посланець (і.e. *envoyé extraordinaire*) часто залежав від королівських таємних радників і агентів, які були досить впливовими акторами на "дипломатичному фронті", що контролювала "Німецька канцелярія" за погодженням данського короля. Варто зазначити, що під час правління короля Фредерика IV саме ця інституція та її очільники в певні періоди повністю визначала та провадила зовнішню політику держави, оскільки король часто перебував за межами Данії (наприклад, у Венеції).

Відома "зустріч трьох королів" у Потсдамі не призвела до якогось договору чи домовленостей, пруський король Фрідріх I не погодився відкрито воювати супроти Швеції в цій війні. Щоденникові нотатки Юста Юля містять лише скрупу інформацію про швидкий від'їзд данського короля (16 липня 1709), а відразу наступного дня (17 липня) і самого данського посланця Юста Юля. Такий розвиток подій, здебільшого, посприяв продовженню місії-мандрівки данського дипломата й незмінності його попередніх інструкцій.

Лише через місяць Юст Юль дістався до затоки біля Ревеля (сучасний Таллінн), де став свідком і заручником "морської блокади", яку здійснювали шведські кораблі в Балтійському морі через війну. 16 серпня 1709 р. корабель із данським посланцем було зупинено. Досить тривалий час, як свідчить щоденник, Юст Юль намагався порозумітися зі шведськими моряками, апелюючи до військової агресії "в мирний час" щодо данського королівського корабля [11, с. 35–36], законів "міжнародного права" [11, с. 41] і власного статусу "королівського посланця", який було засвідчено

"паспортом" [11, с. 36–38]. Це був, імовірно, перший досвід перемовин, де данський посланець зміг застосувати також професійні знання морської справи [11, с. 37] і переконливі аргументи [11, с. 36–37] для керівників шведської ескадри щоб продовжити свою дипломатичну місію [11, с. 45].

Наступна частина місії данського дипломата розпочалася з нетривалого перебування в Нарві й очікування на зустріч з Петром I. Знайомство із представниками місцевої влади (тодішнім комендантом Нарви В. Зотовим й ін.), які теж спочатку "не пускали" данського дипломата на берег через шведський корабельний ескорт і підозри у шпигунстві, було не таким, як очікував Юст Юль [11, с. 47]. Власне, Нарва стала початком уважних спостережень і більш детальних нотаток у щоденнику данського посланця про повсякденне життя, побут, місцеві звичаї й інші виміри життя в цій країні. Цікаво, що данець згадує також і про "інструменти" тогочасної російської дипломатії – "приставів", які мали б вирішувати побутові проблеми іноземних дипломатів, але зазвичай просто шпигували за ними [11, с. 47, 65].

Зустріч із Петром I і перебування при царському дворі було центральною метою цієї місії, оскільки це б дозволяло данському посланцеві бути біля основних "джерел інформації" і надсилати своєму королеві достовірну інформацію про хід Північної війни та політику царя (зовнішню і внутрішню). Саме в Нарві Юст Юль уперше зустрівся з царем, який своїм спонтанними візитами не раз дивував власних підданих та іноземців [11, с. 220]. Офіційне вручення вірчої грамоти Юста Юля мало б відбутися в Москві під час офіційної аудієнції [11, с. 92–93], проте чомусь Петро I не приділив цьому ритуалу належної уваги, пояснюючи це вже отриманими листами від данського короля. Можна припустити, що така неухважність до дипломатичного церемоніалу образила данського посла, оскільки прибуття інших європейських дипломатів (наприклад, Ч. Вітворта, Й. Фіцтума, М. Воловіча) до царського двору відбувались офіційно й урочисто, а йому вдалось домовитися лише про приватну аудієнцію аж 10 лютого 1709 р. [11, с. 146]. Імовірно, такі "реверанси" російського царя і придворних аристократів могли свідчити про більшу прихильність до певних дипломатів через міжнародну політику їхніх держав і союзи з царською Росією або про брак дипломатичної культури.

Щоденникові записи підтверджують, що під час цієї місії данському посланцеві часто випадала нагода отримувати різноманітну інформацію, яка була важлива для розуміння міжнародної ситуації в Європі, перебігу Північної війни й інших подій, що навіть у "непрямий спосіб" впливали на війну та дипломатичні відносини. Наприклад, у Нарві він довідався про Маніфест Августа II, де йшлося про оголошення польським королем війни Швеції й амбіції щодо здобуття польського престолу [11, с. 74]. Під час першої бесіди з Петром I Юст Юль почув про поширення чуми у Пруссії і Польщі [11, с. 92]. Згодом він був поінформований царем особисто про висадку данського війська в Сконе [11, с. 99], про успішні підсумки російської військової кампанії та захоплення восьми фортець наприкінці 1710 р. [11, с. 249], про Карловицький мир [11, с. 158] і багато інших подій під час Північної війни.

Крім цього, Юст Юль мав нагоду особисто спостерігати за спробою налагодження міжнародних відносин між курляндським герцогом Фрідріхом Вільгельмом і царем Петром I через укладення династичного шлюбу

(одруження з Анною Иоанівною, племінницею царя). Юст Юль описує в щоденнику прибуття курляндських послів, їхню аудієнцію в царя та пізніший їхній візит до нього самого [11, с. 208–209]. Офіційні заручини, як вказано в щоденнику, відбулися 21 червня 1710 р. Данський дипломат був присутній на цій церемонії особисто, про що свідчить детальний опис цих подій у щоденнику. Його увагу привернули "політичні вигоди" майбутнього шлюбу, особливо для герцога курляндського, який сподівався таким чином повернути собі захоплені шведами території [11, с. 211]. Як відомо, цей шлюб не був тривалим (тривав лише з 11 листопада 1710 р. по 26 січня 1711 р.) через хворобу і подальшу раптову смерть молодого герцога Фрідріха Вільгейма [11, с. 275–276]. Проте ця подія, певною мірою, згодом призведе до російського домінування та приєднання курляндських земель до Російської імперії у 1795 р.

Також данський дипломат під час своєї місії при царському дворі намагався особисто налагоджувати відносини із присутніми там європейськими дипломатами й іноземцями загалом. Розбудова "мережі контактів" була перевіренним способом отримати таємну інформацію або дізнатись придворні плітки про російських вельмож при владі [11, с. 224]. Завдяки участі у гучних бенкетах при дворі й аудієнціях, за свідченнями Юста Юля, присутні в Москві дипломати мали можливість спілкуватися на різні теми. Данський дипломат згадує на сторінках щоденника про спільні трапези та візити до деяких європейських дипломатів: Чарльза Вітворта (британського посла), Марціана Воловіча та Фрідріха Фіцтума (польських дипломатів), Георга Кайзерлінга (пруського посла). Ці вияви ввічливості як форма установлених дипломатичних формальностей, імовірно, були також прикладами особистої комунікації, якої іноземцям бракувало в чужій державі. Така форма спілкування дозволяла іноземним послам обмінюватись певною інформацією про останні події на війні та придворну ситуацію. Наприклад, дискусійне питання, яке виникло щодо використання титулів віце-канцлера П. Шафірова у листуванні й інших процедурах спровокувало конфлікт між європейськими дипломатами та російським аристократом [11, с. 158]. Саме завдяки спілкуванню й кооперації дипломатами було обрано спільну тактику щодо вимоги письмово засвідчити надання цих титулів Шафірову та їхнє пізніше використання. Подібні випадки описує у своїй статті американська дослідниця А. Болен. На її думку, ще з XVII ст. російські правителі та їхні дипломати завжди дуже гостро реагували на помилки при вживанні титулатури чи різних письмових форм звертання: випадкова помилка чи навмисне опускання одного з титулів могло вважатись серйозною образою на міжнародному рівні [34, с. 344].

Московсько-петербурзький період місії Юста Юля (вересень 1709 – червень 1711) був насичений як дипломатичними обов'язками, так і повсякденними проблемами [19]. Щоденник Юста Юля свідчить про регулярне інформування данського короля та його радників про стан речей при дворі через листування, зміст яких зазвичай шифрувався цифровими кодами. Проте варто зазначити, що місія Юста Юля за цей період не спричинилася до якихось особливих зрушень у дансько-російських відносинах (особливо у питанні фінансових субсидій для данської армії, про які йшлося в інструкції Юста Юля).

Поворотним моментом у данській дипломатичній місії стала звістка від царського посла в Туреччині про

оголошення Османською імперією війни Російській державі, яка датована Юстом Юлем 4 січня 1711 р. [11, с. 274]. Ретельне дотримання королівських інструкцій зобов'язувало Юста Юля їхати за царем. Тому, наприкінці травня 1711 р. він вирушив з Москви до Києва, де мав очікувати на інформацію про місце перебування царя і новини щодо походу [11, с. 328]. Прутський похід Петра I, який через невдачу російської армії призвів до підписання мирного договору 23 липня 1711 р., згадується данським посланцем у щоденнику аж 2 серпня 1711 р. Саме тоді, перебуваючи у містечку Зінків, він і дізнався від царського гінця про актуальний стан речей. Згодом Юст Юль отримав від канцлера Г. Головкина письмову рекомендацію їхати до Могилева, щоб зустрітись з царем [11, с. 356, 358]. Така увага данського дипломата до російсько-турецької війни була спричинена побоюваннями данського короля та його радників щодо послаблення російської військової присутності у Північній війні. Зрештою, 10 серпня 1711 р., як свідчать записи щоденника, Юст Юль таки мав особисту зустріч із царем Петром, під час якої отримав детальну інформацію про сам похід та умови договору. На жаль, у цій частині свого щоденника він "вставляє" великий фрагмент тексту зі щоденника військового інженера й учасника походу генерала Алларта з детальним описом цього походу [11, с. 359].

На цьому етапі місії ретельність Юста Юля щодо виконання своїх обов'язків проявилась у намаганні особисто ознайомитись зі змістом Прутського мирного договору, щоб перевірити його вплив на будь-які умови Північного союзу чи можливу шкоду інтересам Данії [11, с. 373]. Протягом серпня 1711 р. Юст Юль мандрував українськими землями, щоб дістатися Лемберга (сучасного Львова) та отримати подальші інструкції щодо "польського маршруту" Петра I. Як виявиться згодом, це буде завершальна частина дипломатичної місії Юста Юля.

Коротка зупинка у Львові через хворобу дозволила Юсту Юлю дізнатись про політичну ситуацію в Речі Посполитій та ставлення поляків до російського царя і його армії: внутрішня нестабільність держави підсилювалася зловживаннями російських союзників і виснажливою і тривалою війною з шведами [11, с. 380]. Покинувши Львів, Юст Юль прямував до Ярослава для зустрічі з царем, яка не відбулась через спонтанну поведінку царя та погану комунікацію з дипломатом [11, с. 381–382]. Подібні ситуації, як свідчить його щоденник, не раз додавали Юсту Юлю непередбачуваних клопотів, а самій дипломатичній місії – невизначеності.

Завершальна частина цієї місії-мандрівки теренами Речі Посполитої та Пруссії була менш насичена подіями й зустрічами, але їх не бракувало в щоденному укладі життя Юста Юля. Після довгої дороги з Ярослава данський дипломат прибув до Торуня (24 вересня 1711), де перебувала Катерина Олексіївна (майбутня дружина Петра I) і деякі європейські дипломати й політичні діячі [11, с. 385]. Тут данський посланець мав нагоду познайомитись з відомим Ференцом II Ракоці, трансільванським князем "в екзилі", який запам'ятався данцю своєю освіченістю (і.е. знанням кількох іноземних мов) і постійними розмовами про союз із Францією [11, с. 386]. Також у Торуні перебував, за даними щоденника, надзвичайний посланець Республіки Об'єднаних провінцій до польського короля. Тривале очікування подальших інструкцій щодо місця і часу зустрічі з царем дозволило данському дипломатові оглянути То-

рунь [11, с. 386–388] і дочекатися гінця, надісланого до Кенігсберга за листами з Данії [11, с. 388]. 5 жовтня 1711 р. Юст Юль через таку вже типову для його місії "невизначеність" прийняв рішення їхати до Данціга, щоб там чекати на подальшу інформацію від царя [11, с. 389]. Імовірно, це рішення мало й інші передумови, які, швидше за все, і були визначальними для нього: данський посланець хотів зустрітися з данським королем, який у той час брав участь в облозі Штральзунда. Проте плани щодо від'їзду були змінені через рішення "цариці" організувати бенкет з нагоди річниці перемоги Петра I у битві під Лісною (9 жовтня 1708) і заборони залишати місто без її дозволу [11, с. 390]. Це теж був не перший випадок під час місії Юста Юля, коли його особиста свобода і службовий обов'язок обмежувались або залежали від примх царських осіб і російських вельмож.

13 жовтня 1711 р. Юст Юль таки прибув до Данціга, де зустрівся із курляндським графом Фердинандом, французьким посланцем і вже знайомим трансільванським князем Ракоці. Тоді ж він отримав рескрипт від Німецької канцелярії щодо написання листів *in duplo* [11, с. 395]. Подальші накази та інструкції від таємного радника Д. Вібе данський дипломат отримав аж 28 жовтня разом із копією королівського наказу, датованого 28 вересня. Таким чином, Юст Юль отримав запізню (майже на 4 тижні), але позитивну відповідь короля щодо свого прохання про закінчення місії та наказ приїхати до данського військового табору під Штральзундом [11, с. 398–399].

21 грудня 1711 р. Юст Юль був остаточно відкликаний данським королем Фредериком IV, про що листами та грамотою було повідомлено царя Петра I. Того ж самого дня данський дипломат написав прощальні листи Петру I, Г. Головіну, О. Меншикову та попрощався з усіма іноземними представниками [11, с. 403–407]. Варто зазначити, що данський посланець уже робив певні кроки для отримання подібного дозволу від данського короля наприкінці листопада 1711 р. [11, с. 400–401]. Щоденникові записи свідчать, що це рішення короля було радісною звісткою для самого Юста Юля, який не хотів повертатися знову до Москви, де він під час місії зіткнувся з численними незручностями і небезпеками, "тисячну долю яких навіть складно описати" [11, с. 407].

Ця дипломатична місія до царського двору (1709–1711) не спричинилася до кардинальних змін ні у міжнародних відносинах у Балтійському регіоні, ні російсько-данських відносинах зокрема. Не було й особливих військових успіхів Данії у Північній війні протягом 1709–1711 рр. Проте подорожній щоденник, що був написаний дипломатом-очевидцем і співучасником деяких подій, є цінним джерелом для презентації "людського обличчя" дипломатії у час глобальних конфліктів, ролі дипломатів у налагодженні міжнародних і міжособистісних відносин правителів, повсякденного життя іноземних дипломатів під час місій, формування ранньомодерної дипломатичної культури. Юст Юль і його щоденник передає специфіку професійної діяльності тогочасних дипломатів, які "воювали" за інтереси монархів на "дипломатичному фронті" війни, якими, зазвичай, керували через "інструкції-депеші-гінці" численні королівські радники й очільники міністерств.

Місія Юста Юля не була дуже тривалою, але напруженою – насиченою придворними й публічними подіями, тривалими мандрівками, особистими візитами. Під час перебування при дворі данський посланець мав нагоду спостерігати за приїздом та офіційними аудієнціями

європейських дипломатів (наприклад, англійського посла Чарльза Вітворта), робити "візити" іншим дипломатам і російським аристократам, брати участь у спільних із царем трапезах, бути свідком укладення династичного шлюбу, вести кореспонденцію, опановувати мистецтво дипломатичних перемовин і культурної дипломатії. Цей досвід данського посланця також добре передає значення "антропологічного фактору" в налагодженні відносин між державами та їхніми правителями під час тривалої і масштабної війни.

Текст щоденника також демонструє важливу роль комунікації й інформування під час війни. Поширення інформації про успішні військові кампанії, облоги міст, військові втрати, оголошення війни чи підписання мирних договорів було визначальним для прийняття політичних рішень і подекуди й зміни зовнішньополітичного курсу. Як відомо, перемога російського царя в битві під Полтавою та поширення чутки про поразку шведів стала вагомим аргументом для Данії, що займала нейтральну позицію майже дев'ять років, проте хотіла реваншу над Швецією. Власне, на сторінках щоденника Юст Юль детально описує проблеми з поштовою комунікацією, запізнюванням інформуванням про певні події, браком належної письмової комунікації між царем та іноземними дипломатами при дворі й ін.

Цей подорожній щоденник також дозволяє уявити читачеві збірний образ дипломата, який під час тривалих і масштабних військових конфліктів мав би бути універсальним спеціалістом, виконувати роботу шпигуна, репортера, етнографа, політика-міжнародника й досвідченого військового.

Список використаних джерел:

1. Артамонов В. А. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. / В. А. Артамонов // *Вопр. истории*. – 1987. – № 9. – С. 136–140.
2. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 205 с.
3. Баггер Х. Датско-русские отношения в XVIII веке / Х. Баггер // *Дания и Россия. 500 лет* / ред.: С. А. Кристенсен, Г. Готтлиб. – М.: Международные отношения, 1996. – 62–84 с.
4. Баггер Х. Реформы Петра Великого / Х. Баггер. – М.: Прогресс, 1985. – 200 с.
5. Богданов А. Внешняя политика России и европейская печать 1676–1689 гг. / А. Богданов // *Вопр. истории*. – 2003. – №4. – С. 26–46.
6. Возгрин В. Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII веков / В. Возгрин // *Рукописные источники по истории Западной Европы в архиве Ленинградского отделения Института истории СССР: археографический сборник* / Отв. ред. В. И. Рутенбург. – Ленинград, 1982. – С. 124–157.
7. Возгрин В. Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов / В. Е. Возгрин // *Археографический ежегодник* / Отв. ред. С. О. Шмидт. – М.: Наука, 1982. – С. 148–151.
8. Возгрин В. Россия и европейские страны в годы Северной войны: история дипломат. отношений в 169–1710 гг. / В. Возгрин. – Л.: Наука, 1986. – 296 с.
9. Дания и Россия. 500 лет / Ред.: С. А. Кристенсен, Г. Готтлиб. – М.: Международные отношения, 1996. – 366 с.
10. Епифанов П. Россия в Северной войне / П. П. Епифанов // *Вопр. истории*. – 1971. – №6. – С. 116–129; №7. – С. 117–134.
11. Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711) / извлеч. из Копенгагенского гос. арх., [собр. предисл.] и пер. с дат. Ю. Н. Щербачев; примеч. заимствованы у Г. Л. Грове. – М.: Унив. тип., 1899 (обл. 1900). – 598 с.
12. Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.: сборник статей / под ред. Н. Е. Носова, И. П. Шаскольского. – Ленинград: Наука, 1970. – 402 с.
13. История Дании с древнейших времен до XX века. – М.: Наука, 1996. – 503 с.
14. Козинцева Р. Источники по истории русско-скандинавских отношений в архиве Ленинградского отделения Института истории СССР / Р. Козинцева // *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.: сборник статей* / под ред. Н. Е. Носова, И. П. Шаскольского. – Л., 1970. – С. 342–355.
15. Косинцев Ю. Борьба В. Л. Долгорукова за возвращение Дании в Северный союз в 1709 году [Электронный ресурс] / Ю. Косинцев //

Вестник Пермского университета. Серия: История. – 2016. – №1(32). – С. 67–76. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-v-l-dolgorukova-za-vozvrashchenie-danii-v-severnyy-soyuz-v-1709-godu>.

16. Наливайко Д. Очима Заходу: реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

17. Некрасов Г. Проблематика и организация скандинавских исторических исследований в СССР / Г. А. Некрасов // Скандинавский сборник. – 1968. – XIII. – С. 11–35.

18. Павленко С. Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства Івана Мазепи (1687–1709) / С. Павленко // Україна дипломатична-2003. Науковий щорічник. – 2004. – Вип. 4. – С. 638–665.

19. Папа І. (Не)повсякденне життя данського дипломата під час місії (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля, 1709–1711 рр.) / І. Папа // Наук. записки НАУКМА. Істор. науки. – 2018. – Т. 1. – С. 3–11.

20. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. / В. Січинський. – Прага: [б. в.], 1937. – С. 42–46.

21. Стерликова А. Внешняя политика и дипломатия России периода Северной войны в отечественной историографии / А. Стерликова // Вестн. Ленинград. гос. Ун-та им. А. С. Пушкина. – 2015. – 4(2). – С. 61–67.

22. Стерликова А. Россия и европейские страны к середине Северной войны (1714–1715) / А. Стерликова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. Сер. История. – 2008. – №4. – С. 56–69.

23. Фейгина С. По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI–XVIII веках / С. Фейгина // Вопр. истории. – 1955. – №12. – С. 204–211.

24. Фейгина С. Аландский конгресс: Внешняя политика России в конце Северной войны / С. Фейгина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 545 с.

25. Фейгина С. Внешняя политика России в конце Северной войны и Аландский конгресс: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / С. Фейгина. – М., 1951.

26. Форстен Г. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Т. 1, 2 / Г. Форстен. – Санкт-Петербург, 1893–1894.

27. Форстен Г. Борьба из-за господства на Балтийском море в XV и XVI столетиях / Г. Форстен. – Санкт-Петербург, 1884.

28. Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською короною: дилема вибору протекції / Т. Чухліб // УІЖ. – 2009. – №2. – С. 16–39.

29. Чухліб Т. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. / Т. Чухліб // УІЖ. – 2011. – № 1. – С. 4–33.

30. Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження / Т. Чухліб. – К.: Наш Час, 2007. – 153 с.

31. Шаскольский И. Русская морская торговля на Балтике в XVII в.: Торговля со Швецией / И. Шаскольский. – СПб.: Наука, 1994. – 187 с.

32. En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegninger af viceadmiral Just Juel, Dansk Gesandt i Rusland, 1709–1711. Med illustrationer og oplysende anmærkninger ved Gerhard L. Grove. København: Gyldendal, 1893. – 473 s.

33. Bagger H. The Role of the Baltic in Russian Foreign Policy, 1721–1773 / H. Bagger // Imperial Russian Foreign Policy / H. Ragsdale, V. Ponomarev (eds.). – Washington and New York: Wilson Center and Cambridge University Presses, 1993. – Pp. 36–72.

34. Bohlen, A. Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great / A. Bohlen // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1966. – № 7(3). – Pp. 341–358.

35. Bushkovitch, P. Peter the Great: the Struggle for Power 1671–1725 / P. Bushkovitch. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 485 p.

36. Danielsen, J. Just Juels rejse til Moskva 1709–11 / J. Danielsen. – København, 1975. – 209 s.

37. Frost, R. The Northern Wars 1558–1721: War, State and Society in Northeastern Europe / R. Frost. – Harlow, Essex: Longman, 2000. – 416 p.

38. Hassø, E. A Danish Department of Foreign Affairs until 1770 / A. Hassø, E. Kroman. – Copenhagen: Rigsarkivet, 1973. – 196 p.

39. Jensen, B. Dansk-russiske relationer 1697–1709 / B. Jensen // Historie. – 1968. – № 8. – S. 397–465.

40. Kjølens, K. Det Diplomatiske Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700–1770. Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift / K. Kjølens. – Odense: Universitetsforlag, 1991. – 460 s.

41. Marquard, E. Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914 / E. Marquard. – København: Munksgaard, 1952. – 493 s.

42. Møller, P. Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie / P. Møller // Danmark og Rusland i 500 år / S. V. Christensen, H. Gottlieb. – København: Rigsarkivet, 1993. – S. 104–131.

43. Møller, P. The Russians as Seen by Three Danish Travellers in the First Half of the Eighteenth Century: Juel, Æreboe, von Haven / P. Møller // Culture & History. – 1997. – №14. – S. 48–66.

44. Poe, M. Foreign Descriptions of Muscovy, an Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources. Vol. 2. / M. Poe. – Columbus, Ohio: Slavica, 1995. – 172 p.

45. The Cambridge History of Russia: Imperial Russia, 1689–1917 / D. Lieven (ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 765 p.

46. The Cambridge History of Scandinavia, 1520–1870. Vol. 2 / E. I. Kouri, J. Olesen (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 1152 p.

References:

1. Artamonov, V. (1987). Russia and European States throughout the Years of the Northern War. The History of Diplomatic Relations in 1697–1710. *History Issues*, (9), 136–140. [In Russian].

2. Artamonov, V. (1990). *Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth after the Battle of Poltava (1709–1714)*. Moscow: Science. [In Russian].

3. Bagger, H. (1996). Danish-Russian Relations in the 18th Century. In: S. Christensen & H. Gottlieb (Eds.), *Denmark and Russia. 500 Years*. – Moscow: International Relations. Pp. 62–84. [In Russian].

4. Bagger, H. (1985). *Reforms of Peter the Great*. Moscow: Progress. [In Russian].

5. Bogdanov, A. (2003). Russian Foreign Policy and European Press of 1676–1689. *Voprosy istorii*, 4, 26–46. [In Russian].

6. Vozgrin, V. (1982). The Sources on Russian-Scandinavian Relations in the 16th–18th Centuries. In V. Ruttenburg (Ed.), *Manuscript Sources on the History of the Western Europe in the Archive of Leningrad Department of Institute of History of USSR: Archival Collection*. Leningrad: [s.n.]. Pp. 124–157. [In Russian].

7. Vozgrin, V. (1982). The Information about Russia in the 16th–18th Centuries According to the Correspondence of Danish Ambassadors. In S. Schmidt (Ed.), *Archaeographic Almanac*. Pp. 148–151. [In Russian].

8. Vozgrin, V. (1986). *Russia and European States throughout the Years of the Northern War: History of Diplomatic Relations in 1697–1710*. Leningrad: Science. [In Russian].

9. Christensen, S. & Gottlieb, H. (Eds.). (1996). *Denmark and Russia. 500 Years*. – Moscow: International Relations. [In Russian].

10. Epifanov, P. (1971). Russia in the Northern War. *History Issues*, 6–7, 116–129; 117–134. [In Russian].

11. Shhebachyov, Yu. (Ed.). (1899). *Memoirs of Just Juel, the Danish Delegate at Court of Peter the Great, 1709–1711. Extracted from the Copenhagen Archive by Yu. Shhebachyov; Notes from G. Grove's Edition*. Moscow: University Press. [In Russian].

12. Nosov, N. (Ed.) et al. (1970). *The Historical Connections between Scandinavia and Russia. From 9th to 20th Centuries*. Leningrad: [s.n.]. [In Russian].

13. *The History of Denmark from the Earliest Times until 20th Century*. (1996). Moscow: Science. [In Russian].

14. Kozinceva, R. (1970). The Sources Regarding the History of Russian-Scandinavian Relations at the Archive of Leningrad Department of the USSR Institute of History. In N. Nosov (Ed.) et al, *The Historical Connections between Scandinavia and Russia. From 9th to 20th Centuries*. Leningrad: [s.n.]. Pp. 342–355. [In Russian].

15. Kosincev, Yu. (2016). V. L. Dolgorukov's Struggle for the Danish Return to the Northern Alliance in 1709. *Bulletin of Perm State University. History*, 1(32), 67–76. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-v-l-dolgorukova-za-vozvrashchenie-danii-v-severnyy-soyuz-v-1709-godu>. [In Russian].

16. Nalyvaiko, D. (1998). According to the Eyes of West: the Reception of Ukraine in Western Europe from 11th to 18th Centuries. Kyiv: Foundation. [In Ukrainian].

17. Nekrasov, G. (1968). The Issues and Organization of Scandinavian Historical Research in the USSR. *Scandinavian Digest*, 13, 11–35. [In Russian].

18. Pavlenko, S. (2003). The Representatives of Secret and Transparent Diplomacy during the Hetmanat of Ivan Mazepa (1687–1709). *Diplomatic Ukraine. Scientific Almanac*, 4, 638–665. [In Ukrainian].

19. Papa, I. (2018). (Non)everyday Life of the Danish Diplomat during His Mission (According to the Materials of Just Juel's Travel Diary, 1709–1711). *Proceedings of National University of Kyiv-Mohyla Academy. Historical Sciences*, 1, 3–11. [In Ukrainian].

20. Sichynskyi, V. (1937). *Foreigners about Ukraine: Selection from Essays on Journeys around Ukraine and Other Write-Ups by Foreigners about Ukraine throughout Ten Centuries*. Prague: [s.n.]. [In Ukrainian].

21. Sterlikova, A. (2015). Russian Foreign Policy and Diplomacy throughout the Period of the Northern War in National Historiography. *Bulletin of O. Pushkin Leningrad State University. History*, 4(2), 61–67. [In Russian].

22. Sterlikova, A. (2008). Russia and European Countries until the Middle of the Northern War (1714–1715). *Bulletin of O. Pushkin Leningrad State University. History*, 4, 56–69. [In Russian].

23. Fejgina, S. (1995). *According to the Pages of the Foreign Research of Russian Foreign Policy from the 16th to 18th centuries*. *History Issues*, 12, 204–211. [In Russian].

24. Fejgina, S. (1959). *Aland Congress: Russian Foreign Policy in the End of the Northern War*. Moscow.

25. Fejgina, S. (1951). *Foreign Policy of Russia at the Final Stage of the Northern War and the Aland Congress*. Abstract of unpublished Doctoral Thesis in History. Moscow. [In Russian].

26. Forsten, G. (1893–1894). *The Baltic Issue in the 16th and 17th Centuries. Volumes 1–2*. Saint Petersburg. [In Russian].

27. Forsten, G. (1884). *The Struggle for Baltic Sea Supremacy in the 15th and 16th Centuries*. Saint Petersburg. [In Russian].
28. Chukhlib, T. (2009). Mazepa's Ukraine between the Russian and Swedish Crowns: a Protection Choice Dilemma. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 16–39. [In Ukrainian].
29. Chukhlib, T. (2011). Cossacks of the Right-Bank Ukraine in the Foreign Affairs during the Northern War in 1700–1721. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 4–33. [In Ukrainian].
30. Chukhlib, T. (2007). *Ukrainian Hetmanat: the Problem of International Recognition*. Kyiv: Our Time. [In Ukrainian].
31. Shaskol'skij, I. (1994). *Russian Sea-Borne Trade in Baltic in the 17th Century*. Saint Petersburg [In Russian].
32. *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, Dansk Gesandt i Rusland, 1709–1711. Med illustrationer og oplysende anmærkninger ved Gerhard L. Grove*. (1893). København: Gyldendal.
33. Bagger, H. (1993). The Role of the Baltic in Russian Foreign Policy, 1721–1773. In H. Ragsdale & V. Ponomarev (Eds.), *Imperial Russian Foreign Policy*. Washington and New York: Wilson Center and Cambridge University Presses. Pp.36–72.
34. Bohlen, A. (1966). Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 7(3), 341–358.
35. Bushkovitch, P. (2001). *Peter the Great: the Struggle for Power 1671–1725*. Cambridge: Cambridge University Press.
36. Danielsen, J. (1975). *Just Juels rejse til Moskva 1709–11*. København: [s.n.].

37. Frost, R. (2000). *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721*. Harlow, Essex: Longman.
38. Hassø, A. & Kroman, E. (1973). *Danish Department of Foreign Affairs until 1770*. Copenhagen: Rigsarkivet.
39. Jensen, B. (1968). Dansk-russiske relationer 1697–1709. *Historie*, 8, 397–465.
40. Kjølens, K. (1991). *Det Diplomatiske Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700–1770. Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift*. Odense: Universitetsforlag.
41. Marquard, E. (1952). *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*. København: Munksgaard.
42. Møller, P. (1993). Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie. In S. Christensen & H. Gottlieb, *Danmark og Rusland i 500 år*. København: Rigsarkivet. Pp. 104–131.
43. Møller, P. (1997). The Russians as seen by Three Danish Travellers in the First Half of the Eighteenth Century: Juel, Æreboe, von Haven. *Culture & history*, 14, 48–66.
44. Poe, M. (1995). *Foreign Descriptions of Muscovy, an Analytic Bibliography of Primary and Secondary sources*. Columbus, Ohio: Slavica.
45. Lieven, D. (2006). *The Cambridge History of Russia: Imperial Russia, 1689–1917*. Cambridge: Cambridge University Press
46. Kouri, E. (2016). *The Cambridge History of Scandinavia, 1520–1870*. Cambridge: Cambridge University Press.

Надійшла до редколегії 06.06.19

I. Papa, PhD student
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

"DIPLOMATIC FRONT" DURING THE GREAT NORTHERN WAR: DIPLOMATIC MISSION OF JUST JUEL TO PETER I (1709–1711)

The long and active competition among some European states for the political and economic domination in the Baltic region led to the Great Northern War, a large-scale and long-lasting military conflict that significantly influenced international relations. The course of this war was saturated not only with big battles and massive military campaigns but also a "diplomatic front," in which the rulers, with the help of diplomats, tried to win this war with more benefits to their states and political interests.

The mission of Danish diplomat Just Juel (1709–1711) is one of the episodes not only of Danish diplomacy during the Northern War but also the history of international relations in the early 18th century. The "thick text" of the travel diary, written by this Danish envoy during his mission, allows us to some extent imagine and reconstruct certain peculiarities of international relations in Northeast Europe; to learn more about the known events and little-known facts; to evaluate the role of diplomats in establishing relationships between states and their rulers during the wartime period.

Key words: Just Juel, Danish diplomatic mission (1709–1711), "diplomatic front", The Great Northern war, travel diary, international relations.

УДК 94 (477) "1918"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.9>

А. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф.

ORCID: 0000-0001-5947-4233,

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, асист.

ORCID: 0000-0003-2484-2694

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ШЛЯХ ДО АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1918 РОЦІ (КРИЗЬ ПРИЗМУ ДОКУМЕНТІВ ДРУГОЇ СЕСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ)

Представлено один із фрагментів змагань української церковної й політичної еліти в умовах Української революції 1917–1921 рр. за автокефалію православної церкви в Україні. Автори наголошують, що революційні події створили сприятливі умови для її здобуття. Однією з них стало скликання першого Всеукраїнського церковного православної Собору, на якому вперше за багато років постало питання відокремлення українського церковного простору від російського. Саме на засіданні його другої сесії необхідність проголошення автокефалії православної церкви постала у ключі не лише внутрішньоцерковному, а й загальнонаціональному.

Ключові слова: автокефалія, Українська православна церква, Всеукраїнський церковний собор, Українська революція, духовенство.

Постановка проблеми. Події, які нині відбуваються на церковній ниві Української держави свідчать про те, наскільки важливою складовою для розбудови національної безпеки країни є національна церква. Хоч і в ст. 35 Конституції України зазначається, що "Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави" [11], та де-факто тандем "церква-держави"/"держави-церква" має столітню історію і практично ніколи не порушувався. Однак, небезпечним у цьому союзі є інтегрованість у функціонування держави тих церков і релігійних організацій, які є носіями сепаратизму. Свідченням цього є

агресивна політика окремих структур Російської православної церкви стосовно України. Анексувавши у 1686 р. Київську митрополію та встановивши протекторат над українським церковним простором, московська патріархія робила все для того, аби українську церковну традицію звести нанівець. Керуючись ідеологією "руського міра", яка не є продуктом ХХ ст., політична й церковна еліта Російської імперії намагалася маніпулювати свідомістю людей і його історичною пам'яттю. Ця концепція протягом століть лише радикалізувалася, набирала агресивних форм і нині активно

використовується Російською Федерацією в гібридній війні на Сході України.

Історія України XX ст. засвідчує неодноразові спроби українців вирватися з церковної тюрми РПЦ. Яскравим прикладом цьому є Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 р., який в умовах національних змагань українського народу за власну державу виніс на порядок денний революційних подій питання виходу українського православ'я з-під протекторату російського.

Аналіз джерел і літератури. Проблема вивчення автокефального руху в українському православ'ї не є новою. Над нею працювали історики, релігієзнавці, філософи тощо. Оскільки в Радянському Союзі на українознавчі студії було накладено жорстке табу, то дослідження вітчизняної історії, у тому числі церковної, відбувалося у середовищі української діаспори. Окремі її представники зуміли надати актуальності вивченню подій, пов'язаних із першим Всеукраїнським церковним Собором і його наслідкам. Так, необхідно відзначити праці І. Власовського [4; 5], Д. Дорошенка [9], В. Липківського [12], Н. Полонської-Василенко [13], В. Потієнка [14] та ін. Аналізуючи хід проведення Собору, думки, які лунали під час роботи його сесій, Н. Полонська-Василенко, зокрема, зазначала: "Українська громадськість по всій Україні розпочала підготовку організації Української Церкви" [13, с. 95]. Проте з відродженням української національної гуманітаристики після 1991 р., церковний сегмент в українській революції 1917–1921 рр. набув нової актуальності. Це пришвидшили й церковно-релігійні процеси у відродженій Українській державі, які задекларували початок націоналізації українського церковного життя. Новітні наукові розвідки Ю. Гамрецького [8, с. 47–49], А. Стародуба [16, с. 325–343; 17, с. 177–180], І. Біланича [3], Л. Бабенко [1], С. Башинського [2] та інших учених, збагатили студії з вивчення автокефального руху на українських землях у першій чверті XX ст. Більше того, сьогодні, із його масштабами інформаційного потоку, "провокує" сучасно-го історика до нових відкриттів і роз'яснень складних або суперечливих подій минулого, студіювання маловивчених подій і явищ з історії українського православ'я.

Постановка завдання. Актуальності вивченню подій столітньої давнини надають ті процеси, які відбуваються нині в українському православ'ї. Зокрема, особливої уваги заслуговують події зими 2018–2019 рр., а саме – утворення єдиної Православної церкви України та вручення Вселенським патріархом Варфоломієм її очільнику митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Томосу, що завершило процес надання Православній церкві України автокефалії. Однак без вивчення історії змагань за незалежність українського православ'я складно збагнути та оцінити шлях, який пройшло українське суспільство до 6 січня 2019 р. У цій науковій розвідці також вважаємо за необхідне віддати шану тим особам, які в буремних подіях 1918 р. відважилися розпочати, здавалося б немислиме – відірватися від російського церковного простору.

Основний матеріал дослідження. Стихійність і непередбачуваність – це лише окремі епітети, які можна використати при аналізі подій, пов'язаних із трансформацією суспільно-політичного життя в добу Української революції 1917–1921 рр. Їх сміливо можна застосувати й до характеристики українського церковного життя в січні-листопаді 1918 р. Адже в січні місяці розпочав роботу перший Всеукраїнський православний церковний Собор, на якому вперше у XX ст. пролунала ідея від-

межування вітчизняного церковного простору від російського. Однак, шлях втілення ідей про утворення Української православної церкви був набагато складнішим, аніж їхнє продукування. Зокрема, про це свідчить стаття в щоденній політичній газеті південно-західного краю "Києвлянин" від 3 січня 1918 р., присвячена початку Собору. Відразу в першому абзаці публікації жорстко критикувалися ідеї українських автокефалістів: "Знову повернулися часи, коли людей не запитують як і куди їх повернути. Що докоряли іншим, те поклали в основу своїх дій. ... З боєм у серці доводиться говорити: готуйся нещасний народ до нового нещастя, нової біди, особливого руського лихоліття" [7, с. 1]. Таку інформацію навмисно поширювали у суспільстві, за її допомогою намагалися маніпулювати свідомістю народу, який опинився на роздоріжжі вибору життєвонеобхідних орієнтирів. Поширення такої інформації було нічим іншим, як елементом гібридної війни Російської православної церкви з метою збереження контролю над українським церковним простором. Уже 11 січня, того ж таки 1918 р., у "Віснику політики, літератури й життя" з'явилася стаття-відповідь на звинувачення у бік автокефалістів у нібито розпалюванні нами міжконфесійної ворожнечі на українських землях: "... Україна не дбає про думки Москвичів і на церковнім полі йде подібним шляхом, як Українська Центральна Рада пішла на політичнім полі" [15, с. 42]. Також у публікації вказувалося, хто саме стоїть за розпалюванням церковного конфлікту в Україні, а саме "... чорносотенці й ренегати розпочали сильну противну агітацію" [15, с. 43]. Потужна інформаційна атака на український автокефальний рух із боку РПЦ мала значно глобальніший характер. Окрім дописів у друкованих виданнях, відбувалися масові "паломництва" агітаційних груп від Московського патріарха Тихона (Беллавина) по містах Лівобережної і Правобережної України, а також до Києва. Один із таких візитів, і до речі, масових, відбулося ще на початку грудні 1917 р. Прибувши до Києва, делегація Всеросійського собору для ознайомлення зі становищем церковного питання на Україні всіляко підтримувала противників автокефалії, наголошувала на неприпустимості поділу "братів православних", маніпулювала історичними подіями тощо [15, с. 31–32].

Проголошення Центральною Радою IV Універсалу (22 січні 1918), на превеликий жаль, не вносило зрозумілості в українське церковне питання. На його основі не було вироблено й моделі створення Української церкви в Українській державі. Безумовно, тут і стихійність суспільно-політичних подій не давала змоги сфокусуватися українській політичній еліті на вирішенні складних церковних проблем. Однак, саме це створювало всі підстави єпископу Російської православної церкви Тихону після першої сесії Всеукраїнського православного церковного Собору писати: "Державна влада в Україні не лише не допускає Церкву до участі в державному будівництві, але досить впевнено розширює свою владу над Церквою до крайніх меж узурпації" [10, арк. 4]. Загалом, на першій сесії Собору, яка тривала з 7 по 19 січня, ідея автокефалії Української православної церкви не знайшла конструктивного представлення. Проте це не означало, що її не обговорювали чи з ідеєю автокефалістів не рахувалися. Більше того, представники патріаршої Курії РПЦ на соборових засіданнях мали змогу побачити, на якому рівні та в яких масштабах в українському церковному просторі розгортався рух за автокефалію православної церкви. І лише бойові дії на вулицях

Києва, які розпочалися також у січні 1918 р., обірвали хід Собору, а відтак перенесли вирішення питання незалежності Української церкви на прийдешнє.

Нових рис рух вітчизняних автокефалістів набув після приходу до влади П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. Ситуація навколо церковного життя в Києві зокрема, та Україні загалом, у добу Гетьманату почала набувати іншого забарвлення. І це, як зазначає сучасний український історик В. Ульяновський, було пов'язано з особою самого Гетьмана, який "... був людиною віруючою, і це безперечно, прямо віддзеркалилося в його принциповій позиції щодо ролі релігії та Церкви в Українській Державі" [18, с. 3]. Іншим фактором, який активізував зміни у вітчизняному православ'ї, стала агресивна політика РПЦ щодо України, спрямована, у тому числі, і на обмеження автокефального руху. Проте, аналізуючи зміни в суспільній свідомості того часу, що були викликані революційними подіями 1917 р. митрополит УАПЦ (1921–1927) В. Липківський стверджував: "... в державному житті на Україні тим часом клекотіло, суто національний бік висувався щораз більше. А це не могло не відбитися і на Церкві" [6, с. 8]. Про це свідчили, у тому числі, і єпархіальні з'їзди, на яких усе частіше піднімалися питання українізації богослужбового життя в українських церквах Наддніпрянщини, Лівобережжя, Півдня, відмежування української церкви від російської, дискусії між проукраїнським та проросійським духовенством, яке стало чітко виділятися на вітчизняному церковному тлі [6, с. 8]. Один із великих прихильників автокефалії Української православної церкви у 1918 р. протоієрей Олександр Маричів був переконаний, що квітневі події створили сприятливі умови для реалізації реформування церковного життя в державі П. Скоропадського. В одній зі своїх записок він наголошував: "Україна, скинувши з себе віковічні пута Московського централізму, почала утворювати своє вільне, незалежне життя. Народ український почав збиратись на з'їздах, на яких вільно заявив о своїх бажаннях, і засобах для поліпшення свого життя. В цей час українське православне громадянство та духовенство, бачучи страшну руїну Церкви Православної через довговічний Московський централізм, почало збиратись на Єпархіальні з'їзди і на них виявилась воля православного народу та духовенства, що необхідно спасати церкву через її відродження на принципах незалежності, соборноправності та національності" [19, арк. 120].

11 квітня 1918 р. Український православно-церковний виконавчий комітет надіслав до Департаменту Ісповідань офіційного листа з проханням підтримати рух за автокефалію Української православної церкви. Комітет наголошував, що "... православна церква, як національно-українська, зовсім не існує, позаяк владу церковну цілком скупчено в руках Вищої Московської Ієрархії, що робить тенденційні заходи до проведення негайних виборів Митрополита на Київщині та ліквідації Всеукраїнського православного церковного Собору, якому власне і належало б право вибору протоієрарха Української церкви" [20, арк. 1]. У листі також висувалися два прохання до Департаменту Ісповідань: по-перше "... порозумітися в цій справі з стародавнім головою Української церкви Патріархом Царгородським, позаяк Українська церква повинна мати ієрархічне спадкоємство од церкви Апостольської через благословення од Патріарха Царгородського на утворення автокефальної Української Церкви"; по-друге, забезпечити вірних укра-

їнської церкви приміщеннями або ж храмами для "відправи Божественної Літургії" [20, арк. 1].

Однак, детальне вивчення документальної бази Собору дозволяє констатувати, що реальне втілення ідеї автокефалії в життя було вкрай складним. Хоч сам П. Скоропадський, як зазначає згадуваний уже В. Ульяновський, "від самого початку заманіфестував ідею незалежної Церкви в незалежній Державі, хоча й не надавав вирішенню цього питання першочергового значення" [18, с. 10]. Необхідно відзначити, що вже з травня-червня 1918 р. противники української автокефалії намагалися вести з Гетьманом власний діалог, проявляли надмірне підлабузництво до нього з метою дискредитації ідеї незалежної церкви в Українській Державі. Так, 20 червня на відкритті другої сесії Всеукраїнського православного Собору єпископ Балтський Пімен (Пегов), який був і його головою, наголошував: "Ясновельможний Пан Гетьман, згодившись стати керівником Держави Української, – перш за все зазначив, що віра православна християнська – буде на Україні державною вірою і в першій честі. От він із помічником своїм, добрим теперішнім Міністром Ісповідань, став великим допомогцем Всеукраїнського Собору і поклав забезпечувати охорону діяльності Собору – корисної за для церкви та церковного життя" [19, арк. 58–58 зв.]. І справді, там де необхідно було приймати чіткі та виважені рішення, на офіційному рівні декларувати підтримку церковної автокефалії, П. Скоропадський цього не поспішав робити. Беручи участь на восьмому засіданні другої сесії Собору та виступаючи перед його учасниками, він жодного слова не сказав про необхідність створення незалежної української церкви. Його слова зводилися лише до такого: "Кажучи, що я не хочу сказати те, що і я та уряд втручаємось в діла. Ні, а тільки стоючи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є велика основа державності, досяг апогея, якого не змогли б зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять надвинутись на нас зі сторони" [19, арк. 108–110].

Незважаючи на зазначене вище, перебіг другої сесії Собору став для автокефалістів викликом не прогнозованої ваги. Про це свідчить лист Голови української делегації на мирній конференції у Парижі Г. Шелухіна, який займався перемовинами з РРФСР, до Всеукраїнського православного церковного Собору. У ньому він наголошував, що питання автокефалії Української православної церкви у червні 1918 р. виходило навіть за рамки Української держави й порушувалося на міжнародних дипломатичних дебатах: "Волею Божою Україна визволилась од московського ярма у всіх його формах і стала самостійною Державою. Цілком зрозуміло, що ніяка російська влада не може мати яких би там не було прав бути владою на Україні, бо це цілком суперечило б всяким вимогам Державного і міжнародного права. Російський синод, коли б він був і коли він, у якій би там не було формі, є в Росії, не міг би і не може мати над Українською церквою і над українським духовенством ніякої влади, бо то інституція Російської влади з російським духовенством і російськими урядовцями. Так саме не може мати влади і та особа, що стала на місце Синоду. Узагалі вибори влади для України можуть робити лише українські піддані. Виходячи з того, що Українська держава визнає Православну церкву на Україні державною, і що зараз іде повний розділ всього між Україною й Росією, мирового делегація, у

яку мене призначено головою, ведуть переговори з Росією про розділ всього майна, значить і церковного, розглядатиме обрахунки і про церковне майно. Через те я прошу Всеукраїнський Церковний Собор поставити на свій розгляд і це питання в напрямку обрання членів для наших комісій і надання їм одновільної інструкції в справі церковній" [19, арк. 68–70 зв.]. Окрім цього, Голова Української Мирової Делегації наголошував, що її члени не відступлять у переговорах з урядом Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки і будуть вживати усіх заходів у проголошенні незалежності української церкви "...особливо в цей не певний час, коли Українська держава будується і коли Великороси і їх єдинодушники, як се видно хоч би з оповісток в Московських часописах, ведуть остільки завзяту боротьбу проти України, що наприклад, в одній Москві призначено було на перше, 2 і 3 липня в 12 місцях в один час лекції на тему: "На поміч повстанню на Україні" [21, арк. 14]. У зв'язку з цим Г. Шелухін також робив запит до Всеукраїнського церковного Собору на предмет отримання інформації про атмосферу на ньому та його перебіг. Зокрема, в одному з абзаців його листа-запиту до соборян знаходимо такі слова: "... ми повинні знати, яке становище до московської держави і Московського патріарха зайняв Церковний Собор, і просимо прислати копії своїх постанов з сього приводу, щоб ми мали змогу використати їх на предмет заперечень представникам Російського Уряду в цілях оборони інтересів Української Держави і її Державної Церкви. Одповідь просимо подати в найближчому часі, бо проект мирового договору вже складається і ся справа повинна увійти в один із його пунктів" [21, арк. 15 зв.]. Згадані вище документи є одними з небагатьох, які дозволяють побачити у якій тематичній площині працювали й гетьманські дипломати в Парижі у 1918 р., коли вели діалог із РРФСР, щодо вирішення українського питання.

Загалом, детальний аналіз документів других сесійних засідань дає підстави вважати, що українськими автокефалістами виносилися на обговорення соборових комісій питання доволі радикального змісту. До найбільш дискусійних належало й те, яке стосувалося виборів і затвердження київського митрополита. Саме над розумінням повноти його титулу велися жорсткі дискусії між автокефалістами й автономістами. Як зазначав один із членів Собору о. Н. Яновський, половина Собору (москвофілів) бажають аби Київського митрополита призначав Московський патріарх, а друга половина (автокефалісти) виступала проти такого порядку. Натомість сам отець Яновський задекларував під час вечірнього засідання одинадцятої сесії чи не найскандальнішу модель відносин Київської митрополії з Московською патріархією в контексті тлумачення титулу Київського митрополита: "Я пропоную, щоб Московського патріарха мав право інтронізувати, вручать йому жезла і говорити йому промову тільки Митрополит всієї України і Києва. Ніхто з єпископів так не оповитий тіннями славного минулого, ніхто за собою не має такого багажу містики, як митрополит Київський і всієї України. І як містики нам будуть говорити, що їх патріарх затверджує нам митрополита, то ми відповідаємо їм: "А хто інтронізував вам патріарха? Хто вручив йому жезла?" Це буде задовольняти наше національне самолюб'є, і я прохаю Вас, отці і братіє, мою пропозицію

єдиногласно прийняти" [19, арк. 156–158]. Така модель, звичайно, була неприйнятною для більшості членів засідання й лише загострила дискусію навколо відокремлення українського церковного простору від російського. На дванадцятому пленарному засіданні другої сесії Собору (9 липня 1918) суперечки навколо цього питання особливо розгорілися, і не останню роль у цьому відіграв ректор Таврійської духовної семінарії архимандрит Веніамін. Саме він, на ранішньому його засіданні, розкритикував звернення Міністра Ісповідань В. Зінківського про вимогу повернення автокефалії православній церкві України. Йому, власне, належать такі слова: "Формула Міністра Ісповідань неприйнятна. Навіть у тих випадках, коли надавалася повна автокефалія, і тоді сам закон про автокефалію затверджувався тією Церквою, від якої відділяється нова незалежна Церква, що церковними законами визнаються через обнародування і набуває державної сили, якщо не порушує державного закону. Якщо держава видає закон, що стосується Церкви, то видає його через погодження з останньою" [19 с, арк. 169–170].

У вирі гострих дискусій вирішувалася, таким чином, і доля майбутнього тимчасового Вищого церковного управління православної церкви в Україні, прийняття якого лобіювали автономісти. Зрештою, незважаючи на опір автокефалістів, який у документах Собору згадується під назвою "заява "32-х"", за рішення про заснування цієї інституції проголосувала більшість учасників сесійного зібрання. У свою чергу прихильники автокефалії ще перед голосуванням чітко заявили: "Українська фракція членів Православного Українського Собору має за честь довести до відома Священного Собору про те, що вона не приймає участі в голосуванні законопроекту о вищим управлінні Українською Церквою в цілому, який зовсім не відповідає національно-демократичному і соборноправному устрою Церкви" [19, арк. 170]. 20 липня згадувана вже проукраїнська фракція членів-автокефалістів Собору оприлюднила "Відозву до народу України", через яку намагалася пояснити стан змагань за автокефалію церкви. Першочергово, вони констатували, що скликана друга соборова сесія відрізнялася концептуально від першої, оскільки вона зовсім в іншому ракурсі (виключно в автономістському – *авт.*) представила для учасників вирішення українського церковного питання: "І знову Собор зібрався 7 червня та вже з другим не українським, не народним настроєм. Багато членів Собору не з'явилися, а натомість усі панки і полупанки поспішили прибути. І сумно сказати, що робилось на Соборі. ... Ні святість міста, ні сам Собор, не здержали ворожнечі і попередньої злоби наших перевертнів. Без сорому, без совісті порушують самі прості правила Законів Божоських і народніх... . Випадкова численна більшість глумилась над українцями, давила їх силоміць, не давала права голосно заявити своїх представників, затуляла їм рота... . Вони довели до того, що Собор нічого не зробив за три тижні. Було багато балачок, а користі мало. Закриваючись Собором ці людиці безсоромно займалися політикою на шкоду й загибель нашої України, нашого Українського народу" [19, арк. 68, 219–220]. Таким чином, відсутність консолідованої коаліційної більшості українських автокефалістів призвела до патової ситуації на другій сесії Собору, наслідком якої було проголошення виключно автономії Україн-

ської православної церкви. А поведінку митрополита Київського Антонія в тих подіях чітко можна побачити на прикладі його виступу на обідньому засіданні дванадцятого пленарного засідання: "Я не бажаю ставати на ту чи іншу сторону, але я рішуче протестую проти того, щоб лише одна сторона брала на себе монополію на правду, на істинність та непогіршеність своїх суджень" [19, арк. 172].

Необхідно також зауважити, що адміністрація Патріарха Московського Тихона (Беллавина) відчитувала перебіг другої сесії Всеукраїнського церковного Собору під власним кутом зору. Свідченням цього є її вплив на формування в інформаційному просторі негативного відношення не лише до Української церкви, а й до державотворчих ініціатив українського народу, політичної та інтелектуальної еліти загалом. У Курії Російської православної церкви скликання другої сесії Всеукраїнського Собору представлялося проектом уряду П. Скоропадського, який нібито "Всупереч постанови Ради єпископів українських єпархій на Всеросійському Соборі та без відома Патріарха ... скликає українських єпископів, і вони, під сильним тиском і примусово, без належної, визначеної собором підготовки, скликають другу сесію Всеукраїнського Собору нібито для невідкладної справи – організації вищої церковної влади на Україні" [10, арк. 6 зв.].

Висновки. Загалом, підсумовуючи презентативність та актуалізацію питання автокефалії Української православної церкви під час засідання другої сесії Всеукраїнського церковного собору, насамперед необхідно розуміти широкий спектр проблем, який супроводжував державотворчі процеси в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. Саме вони визначали перспективність змагань національної політичної й церковної еліти за побудову незалежної від московського Патріарха національної церковної одиниці. Аналіз чималої архівної колекції документів, пов'язаних із Собором, дозволяє стверджувати, що впродовж квітня – червня 1918 р. необхідність відновлення національної церкви виявилася найгострішою вперше за багато років. На першій сесії Всеукраїнського православного церковного Собору, який проходив у січні 1918 р., ідея української автокефалії об'єднала невелике число людей, які готові були працювати над її втіленням у життя. Політичні трансформації квітня того ж року надали цій ідеї значно чіткішого оформлення, у якому вона постала на другій сесії Собору. Однак втілити її у життя завадив ряд обставин, які варто вважати очікуваними для тогочасного суспільно-політичного тла. По-перше, відсутність цілісного розуміння в українському суспільстві суті автокефальних змагань, ментальний його зв'язок із церковною традицією, яка упродовж століть формувалася під впливом російського православ'я; по-друге, відсутність інформаційної роз'яснювальної кампанії (просвітницької роботи) серед населення з боку українських політичних сил і духовенства не дозволяла чинити інформаційний супротив російській церковній пропаганді, яка активно пропагувала верховенство московського Патріарха над українським церковним простором; по-третє, уряд Гетьманату, якому не вистачило консолідованості навколо державницької ідеї, не зміг чітко представити перед членами другої сесії Собору позицію Держави до незалежності православної церкви в Україні, а відтак забезпечити підтримку автокефалістам тощо. А, отже, у силу цих і багатьох інших факторів, змагання за відокремлення українського церковного простору від російського за-

знало поразки. Протре, варто також розуміти, що це був перший, за багато десятиліть, крок, сміливо зроблений невеликою кількістю православного духовенства в умовах становлення Української держави, до відновлення історичної справедливості.

Список використаних джерел:

1. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) / Л. Л. Бабенко. – Полтава : АСМІ, 2014. – 553 с.
2. Башинський С. В. Православна Церква в Україні: шлях до автокефалії / С. В. Башинський : автореф. дис. ... канд. церков.-іст. наук. – К. : Київська Православна Богословська Академія, 2015. – 23 с.
3. Біланіч І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917–1942 роках: автономія чи автокефалія / І. Біланіч. – Л. : Астролябія, 2004. – 392 с.
4. Власовський І. Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Аугсбург : УАПЦ, 1948. – 23 с.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х т. / І. Власовський. – Нью-Йорк-Бавнд-Брук : [б.в.], 1961. – Т. 4. – Кн. 1. – 416 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Нью-Йорк ; Бавд-Брук : Українська православна церква в США, 1961. – 384 с.
7. Всеукраїнський Собор // Києвлянин. – К., 3 января 1918 г. – № 2. – С. 1–4.
8. Гамрецький Ю. М. Православна церква на Україні на зламів епох (1917–1918 рр.) / Ю. М. Гамрецький // УІЖ. – 1989. – № 11. – С. 47–49.
9. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. І. Дорошенко. – Берлін : [б. в.], 1940. – 69 с.
10. Інститут рукописів Центральної державної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 216. – № 83 (Записка о требованиях украинской церкви к правительству (1918 г.). Архиепископ Тихон). – 8 арк.
11. Конституція України. Режим доступу : <http://bit.ly/37g7Ptd>.
12. Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто : Українське видавництво "Добра книжка", 1959. – 335 с.
13. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини АПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : [б. в.], 1964. – 127 с.
14. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної церкви / В. Потієнко. – Новий Ульм : Вид-во Вищого церковного управління УАПЦ, 1971. – 68 с.
15. Про українську церкву (Церковне життя під час Української революції 1917–1921 років) / Упоряд. О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2018. – 544 с.
16. Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців / А. Стародуб // Наук. зб. молодих вчених і аспірантів Інституту археографії ім. М. Грушевського НАН України. – 1999. – Вип. 2. – С. 325–343.
17. Стародуб А. Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918р.: автономія канонічна і фактична / А. Стародуб // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 177–180.
18. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
19. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 68. – 250 арк.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 103. – 1 арк.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 118. – 23 арк.

References:

1. Babenko, L. (2014). *Soviet State Security Bodies in the System of Relations between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – mid 1950s)*. Poltava: ASMI. [in Ukrainian]
2. Bashynskiy, S. (2015). *The Orthodox Church in Ukraine: The Road to Autocephaly*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Kyiv Orthodox Theological Academy. [in Ukrainian]
3. Bilanych, I. (2004). *Evolution of the Ukrainian Orthodox Church in 1917-1942: autonomy or autocephaly*. Lviv: Astrolabia. [in Ukrainian]
4. Vlasovskyi, I. (1948). *Canonical and historical grounds for the Autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church*. Augsburg: UAOC. [in Ukrainian]
5. Vlasovskyi, I. (1961). *Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church. Vol. 4. Book 1*. New York: Bound-Brook. [in Ukrainian]
6. Vlasovskyi, I. (1961). *Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church*. New York: Bound-Brook; Ukrainian Orthodox Church in USA. [in Ukrainian]
7. *All-Ukrainian Council*. (1918, January). *Kievlyanin*, 2, 1–4. [in Ukrainian]
8. Hamretskyi, Yu. (1989). The Orthodox Church in Ukraine at the Turn of the Ages (1917–1918). *Ukrainian historical journal*, 11, 47–49. [in Ukrainian]

9. Doroshenko, D. (1940). *Orthodox Church in the past and present life of the Ukrainian people*. Berlin: [s.n.].
10. Manuscripts Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund 216, vol. 83 (Note on the requirements of the Ukrainian church to the government (1918). Archbishop Tikhon), 8 sheets.
11. *The Constitution of Ukraine*. <http://bit.ly/37g7Ptd>. [in Ukrainian]
12. Lypkivskiy, V. (1959). *Renaissance of the Church in Ukraine 1917–1930*. Toronto: Ukrainian publishing house Good Book. [in Ukrainian]
13. Polonska-Vasilenko, N. (1964). *Historical Foundations of the Orthodox Church*. Munich: [s.n.]. [in Ukrainian]
14. Potienko, V. (1971). *Restoration of the Hierarchy of Ukrainian Orthodox Autocephalous Church*. New Ulm: Publishing House of the High Church Administration of the UAOC.
15. Kopylenko, O. (Ed.) et al. (2018). *About the Ukrainian Church (Church Life during the Ukrainian Revolution of 1917–1921)*. Kyiv: Parlamentar Publishing. [in Ukrainian]
16. Starodub, A. (1999). Struggle for the Church Independence in 1917 – 1921 and Participation in it of Ukrainian Bishops. *Scientific Collection of Young Scholars and Graduate Students of the Hrushevsky Institute of Areography of the NAS of Ukraine*, 2, 325–343. [in Ukrainian]
17. Starodub, A. (1999). Management Organization of the Orthodox Church in Ukraine in the fall of 1918: Canonical and Actual Autonomy. *Archival and document studies*, 5, 177–180. [in Ukrainian]
18. Ulianovskiy, V. (1997). *Church in the Ukrainian State of 1917–1920 (Age of Paul Skoropadsky's Hetmanate): Education Manual*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
19. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 1071, option 1, file 68, 250 sheets.
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 1071, option 1, file 103, 1 sheet.
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 1071, option 1, file 118, 23 sheets.

Надійшла до редколегії 27.07.19

A. Sliusarenko, Dr. habil. (History), Professor,
T. Pshenychnyi, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE WAY TO THE AUTOCEPHALY OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH IN 1918 (THROUGH THE PRIZE OF DOCUMENTS OF THE SECOND SESSION OF THE ALL-UKRAINIAN ORTHODOX COUNCIL)

The events that are taking place today in the church field of the Ukrainian State testify to the importance of the national church in building the national security of the country. The union of the church with the state has been formed for centuries, and to consider the absence of this tandem today would be wrong. However, such an alliance can be dangerous for the state if the church provokes separatism, ignites national conflict, undermines the national security of the state. Evidence of this is the aggressive policy of the leaders of the Russian Orthodox Church towards Ukraine throughout history, which has turned the church into an instrument of political games. Thus, by annexing the Metropolitan of Kiev in 1686 and establishing a protectorate over the Ukrainian church space, the leaders of the Russian Orthodox Church did everything to destroy the Ukrainian church tradition.

History of Ukraine of the twentieth century testifies to the repeated attempts of Ukrainians to get out of the grip of the Russian Orthodox Church and build their own independent Ukrainian Orthodox Church. A striking example of this is the All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1918, which, in the context of national competitions of the Ukrainian people for their own state, brought to the agenda of the revolutionary events the question of independence of the Ukrainian Church.

At the second session of the Council, the idea of autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church for the first time in many years consolidated a small part of the Ukrainian church and political elite around it. This article is devoted to analyzing the documents of this council session. The author tries to present the main stages of the competition for the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church and the difficulties that have arisen.

Key words: autocephaly, Ukrainian Orthodox Church, All-Ukrainian Orthodox Church Council, the Ukrainian revolution, clergy.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

УДК 39(477):929 "1968"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.11>

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.,

А. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙНА НА "ІДЕОЛОГІЧНОМУ ФРОНТІ". РІК 1968-й

Ідеологічна боротьба проти "контрреволюційних виявів" супроводжувала всю історію радянського суспільства. Проте, були періоди, коли війна на "ідеологічному фронті" суттєво загострювалася. Здебільшого це відбувалося під впливом великих зовнішньополітичних потрясінь або в ході важливих ідеологічних кампаній у середині країни. Одним із таких епізодів, коли закордонні перетурбації вплинули на ідеологічне протистояння в межах СРСР, стали події 1968 р. у Чехословаччині. Особливий вплив "Празької весни" відчувався в Україні, яка безпосередньо межувала з ЧСР, а також мала свої потужні традиції антирадянської ідеологічної боротьби. Тому не дивно, що Комітет держбезпеки при Раді міністрів УРСР особливо пильно слідкував за "ідеологічним фронтом" в Україні. Виходячи зі свого розуміння "ідеологічної війни", як зовнішньої диверсії, аналітики КДБ готували відповідні документи для найвищого партійного керівництва. До уваги читачів пропонується археографічна публікація "Доповідної записки. Про деякі тенденції в ідеологічній диверсії, яка проводиться противником на території України". Розлогий документ, який займає 17 сторінок машинопису, підготовлений спеціально для потреб ЦК Компартії України 11 вересня 1968 р. Документ містить шість основних викликів "ідеологічної війни" в Україні – протистояння зарубіжним "націоналістичним центрам", протистояння "внутрішньому ідеологічному ворогу", протистояння "загрозливому" зростанню чисельності серед антирадянських груп освіченої молоді, протистояння появі такого явища як антирадянські листівки, протистояння частини "простаїнськи" налаштованого суспільства, протистояння організованим страйкам робітників і колекоспиків.

Ключові слова: Комітет державної безпеки, Центральний комітет Комуністичної партії України, ідеологічна диверсія, антирадянська література, націоналісти, буржуазна держава, самвидав.

Легендарна "Празька весна" та її придушення за допомогою війська Варшавського договору викликали серйозні "ідейні" збурення у радянському суспільстві [1, с. 37–53; 2, с. 7–36, 4, с. 54–137]. Цілком очевидно, що територіально найближча до Чехословаччини радянська Україна в цій ситуації опинилася на "передовій" ідеологічної війни, яку СРСР вів зі своїми "буржуазними" противниками. Оскільки радянські органи держбезпеки розглядали події в Чехословаччині як "диверсію західних спецслужб", у такому самому світлі вони бачили також всі вияви невдоволення на території УРСР [5].

До уваги читачів пропонується археографічна публікація "Доповідної записки. Про деякі тенденції в ідеологічній диверсії, яка проводиться противником на території України". Розлогий документ, який займає 17 сторінок машинопису, підготовлений спеціально для потреб ЦК Компартії України 11 вересня 1968 р., був підписаний Головою КДБ при Раді міністрів УРСР В. Нікітченком [3]. Із поміток у документі бачимо, що його читав перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест, який доручив ознайомитися з доповідною запискою також другому секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку й секретарю з ідеології ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренку. У документі наявні підкреслення й помітки на полях, які вказують на те, що він серйозно вивчався. Резолюція П. Шелеста зроблена червоним олівцем, як і ряд позначок у тексті. Виходячи з цього, можна припустити, що всі "червоні" підкреслення були зроблені рукою Петра Юхимовича. Текст також рясно "оздоблений" підкресленнями, зробленими синім олівцем. І лише один раз зустрічається позначка, зроблена звичайним олівцем. Це наштовхує на думку, що документ проробили всі троє згаданих вище осіб. Складно сказати, хто залишив "сині" позначки – О. П. Ляшко чи Ф. Д. Овчаренко. Можна лише гіпотетично припустити, що Федір Овчаренко, як секретар з ідеології, мав найбільш детально опрацювати "записку", тож, імовірно, саме він щедро "розфарбував" його синім олівцем.

Сам текст "Доповідної записки" складається з шести великих частин. У кожній із них охарактеризовано різні прояви "ідеологічної війни". Будучи щиро переконаними в тому, що корінь "ідеологічних диверсій" знаходиться на Заході, кадебісти в першій частині документа характеризують рівень активності основних закордонних "антирадянських центрів", як середовища обох ОУН, УГВР, УНР, різних церков тощо. Друга частина "записки" присвячена характеристиці "внутрішніх ворогів" і їхньому "викривленому" сприйняттю радянської дійсності. У третій частині відзначено (і проілюстровано статистикою) зростання кількості людей із вищою освітою та студентів у викритих антирадянських організаціях. Наступний пункт "Доповідної" наголошує на новому "виклику" ідеологічної війни – розповсюдженні антирадянських листівок, що розширює коло громадян, які підпадають під "ворожі впливи". У п'ятому пункті охарактеризовано основні негативні висловлювання громадян щодо внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. І, нарешті, в останній частині "записки" розкривається проблема наростаючого невдоволення системою, яке виявляється у появі випадків групової відмови від роботи в робітничому та селянському середовищі.

Назагал, документ малює цілком іншу картину життя радянського суспільства, ніж та, яку демонстрував тодішній офіціоз. Тут і невдоволення корупцією, і "нетрудові доходи" людей, близьких до влади, і страйки, і негативні судження. Прикметно, що ключ до вирішення проблем кадебістські аналітики бачили в посиленні контролю за суспільством, у зменшенні негативних "західних впливів", а не в докорінному реформуванні недосконалої та неефективної економічної, політичної й управлінської системи.

Мова і правопис документу збережені, відповідно до правил археографічної публікації.

11 сентября

1968 г.

995/н Секретно¹⁴

Экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
У К Р А И Н ЫДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКАо некоторых тенденциях в идеологической диверсии, проводимой противником на Украине¹⁵

В последнее время по данным, которыми располагает Комитет государственной безопасности республики, в идеологической диверсии противника на Украине заслуживают внимания следующие обстоятельства¹⁶.

1. Закордонные специальные службы и учреждения противника, занимающиеся подрывной деятельностью в сфере идеологии, заметно повысили свою активность в этой области. Разведки противника, его идеологические центры широко используют в этих целях канал въезда иностранцев в республику, поездки граждан УССР за кордон, почтовый обмен¹⁷.

Факты идеологической диверсии со стороны иностранцев, посещающих республику, были пресечены органами госбезопасности:

в 1965 году – 196

в 1966 году – 206

в 1967 году – 236

за 8-м месяцев 1968 г. – 152.

В истекшем периоде 1968 года по сравнению с таким же отрезком времени за любой предыдущий год значительно большее число иностранцев, посетивших республику, занималось идейной обработкой наших граждан. В августе 1968 года, было выдворено за пределы страны 14 иностранцев, в том числе 5 граждан США и 3 – ФРГ, уличенных в проведении идеологической диверсии, выразившейся в попытках воздействовать на сознание советских людей путем распространения клеветнических измышлений о внешней и внутренней политике КПСС и Советского правительства, о государственном и общественном строе СССР. Многие иностранцы за подобную враждебную, но не столь активную деятельность строго предупреждены.

Используя приезды, иностранцы завозят в республику большое количество антисоветской литературы. По этому же каналу вывозятся за границу различные нелегально распространяемые в республике антисоветские и идейно вредные по содержанию документы, которые затем публикуются в буржуазной прессе и передаются по радио с целью нанесения политического ущерба Советскому государству. За последние 3 года за кордоном опубликовано 30 таких документов¹⁸.

Множество антисоветских и идейно вредных книг, брошюр, газет, вырезок из них засылается из-за границы на Украину по почтовому каналу, причем часть подобной литературы направляется в республику через посредников в социалистических странах. Органами КГБ в последнее время ежегодно изымается свыше 10 тысяч экземпляров такой литературы. По содержанию она, примерно, распределяется так: бюллетеней и листовок, изготовленных т. н. "Закордонным представительством украинского главного освободительного совета" (ЗП УГВР)¹⁹ – 20 %, документов т. н. "Народно-трудового союза" (НТС)²⁰ – 10 %, религиозно-пропагандистской литературы – 50 %, ревизионистского характера, главным образом Албанской партии труда – 5 %, различных других антисоветских документов – 15 %.

Среди исходящей за границу корреспонденции конфисковывались ежегодно до 20 тысяч враждебного содержания документы, среди которых 75 % с нежелательными сообщениями о различных происходящих на Украине общественно-политических процессах и иных явлениях, 20 % – с критикой и жалобами на материальные условия, 5 % документов, в которых разглашались сведения, составляющие государственную тайну.

Повысилась активность в проведении идеологической диверсии против республики закордонных украинских националистических центров. В этих условиях они в последнее время создали специальные органы и активно используют их. К ним относятся: "Референтура по организации работы против СССР" и "Референтура пидсоветских справ" в "Закордонных частях ОУН" (ЗЧ ОУН)²¹, "Исследовательско-издательское объединение "Пролог" и "дискуссионный клуб круглого стола" в "Закордонном представительстве украинского главного освободительного совета" (ЗП УГВР), "Референтура по изучению современного положения на Украине" и "Референтура внешних связей" в "Организации украинских националистов-солидаристов" (ОУН-с)²² в "Украинской национальной раде" (УНРада)²³ и т. д.

В текущем году чаще, чем предыдущие годы, фиксируются приезды на Украину эмигрантов, не скрывающих своей принадлежности к зарубежным украинским националистическим организациям.

Большую активность в проведении идеологической диверсии против Украины проявляют закордонные религиозные и сектантские формирования, среди которых особенно выделяются Ватикан, располагающий более 100 пропагандистскими центрами, и Бруклинский иеговистский центр.

¹⁴ Документ надрукований на бланку КДБ при Раді міністрів УРСР. У лівому верхньому кутку напис-резолуція червоним олівцем: "Ознакомить тт. Ляшко А. П., Овчаренко Ф. Д. П. Шелест 13.IX.68". У правому нижньому куті – червоний кутовий штамп зі словами "ЦК КП України. Загальний відділ. II сектор. Вх. № 3640/16 "17" прм. "11" IX 1968 р. Підлягає поверненню".

¹⁵ Назва документа підкреслена синім олівцем.

¹⁶ Усі рядки в абзаці підкреслені синім олівцем.

¹⁷ Усі рядки в абзаці підкреслені синім олівцем.

¹⁸ Останні два речення абзацу відмічені двома вертикальними лініями, проведеними звичайним олівцем на лівому полі аркуша.

¹⁹ Закордонне представництво Української головної визвольної ради сформувалося наприкінці 1944 р. на чолі з о. Іваном Гриньохом. Найвідомішим видавничим проектом ЗП УГВР був журнал "Сучасність".

²⁰ Народно-трудовий союз російських солідаристів. Російська білогвардійська емігрантська структура, головними видавничими проектами якої були журнали "Грани" та "Посев".

²¹ Ідеться про Закордонні частини ОУН, очолювану послідовниками С. Бандери.

²² Ідеться про ОУН, очолювану послідовниками А. Мельника.

²³ Об'єднання українських політичних партій і груп, створене в 1948 р. в еміграції навколо Державного центру УНР в екзилі.

Организуя идеологическую диверсию против СССР и, в частности, против УССР, противник стремится, с другой стороны, идейно обезоружить советских людей, с другой стороны, добыть информацию о тенденциях в общественно-политических процессах среди разных слоев населения республики.

2. В основе деятельности антисоветских и идейно неустойчивых элементов внутри республики лежат такие принципы: буржуазное понимание свободы, демократии, суверенитета, противопоставление методов строительства социализма в различных странах, социал-демократические концепции, возведение в степень закономерности недостатков в экономической политике в социалистических странах, критика национальной политики²⁴.

Большинство вскрытых антисоветских и идеологически вредных группирований имели "платформы", в той или иной мере совпадающие между собой. Суть их состоит в следующем:

"... Социалистический строй является нежизненной, бесперспективной социально-общественной формой развития всякого общества. А наш метод построения социализма является ошибочным.

... Теоретические установки социализма не соответствуют и несовместимы с реальностью экономического прогресса, не соответствуют экономическим законам развития общества.

... Социализм, как социально-экономическая формация, практически не гарантирует, да и не может гарантировать подлинный демократизм в полном его значении.

... Однопартийная система и демократизм – два противоположных понятия. Такая система неизбежно приводит к диктаторству, к господству к культу отдельной личности, сводит "на нет" внутригосударственные демократические основы.

... Наша пропаганда обманывает народ, партийные организации являются демагогическими организациями, партия и ее органы – ненужное явление, являющееся тормозом в развитии нашего общества, лишний орган в государстве, который мешает личности, идеалы коммунизма – обман.

... Интеллигенция, которой народ вложил разум в голову и дал кусок хлеба в руки, должна помочь народу найти пути к лучшей жизни, ибо это лежит на совести интеллигенции в силу ее особого положения в обществе. Для выполнения этой задачи интеллигенция должна найти пути к возможности с учетом всех условий.

... Те формы и методы, которыми пользовалась интеллигенция при других условиях /в дореволюционный период, в условиях других стран/, являются устаревшими и неприемлемыми в настоящее время.

... В условиях, когда "все становится явным", и пресекаются все попытки и стремления интеллигенции к выполнению этих задач, организационная работа с ее организационной структурой является заблуждением, которое всегда приведет к нежелательным последствиям, к разоблачению и пресечению работы.

... Первостепенной и основной задачей в этой работе является подготовка и создание широких кругов единомышленников путем систематического разъяснения на практических, жизненных примерах нежизненности социалистического строя, его бесперспективности, о заблуждении, в котором очутился народ.

Эта работа, в первую очередь, должна проводиться интеллигенцией в своих кругах. И только такая работа, повседневная, упорная, хорошо поставленная даст результаты. А уже тогда, когда будут созданы широкие массы единомышленников, в силу надобности, можно будет легко провести организационную работу, создать организационные звенья.

... Очень важным фактором в этой работе будет моральная поддержка заграничных творческих организаций интеллигенции, которые в своих статьях, радиовещании и другими способами будут поддерживать наши мысли, идеологически обосновать, подчеркивать теоретические ошибки и заблуждения социалистического строя.

... Будет весьма эффективным использовать внутригосударственные ошибки и заблуждения последних лет, как идеологическую пищу для питания тех взглядов, которые должны пропагандироваться среди единомышленников.

Эту же "пищу" и с той же целью могут использовать зарубежные организации, тем самым будут оказывать моральную поддержку нам, нашим единомышленникам.

... Советский строй с присущим ему политическим террором, антидемократической избирательной системой и законодательством уподобляется фашистскому...²⁵

... Науку, образование, искусство, литературу, прессу, радио, телевидение и т. д. бюрократия поставила на службу оправдания социалистического гнета...".

Ряд документов носит националистическую направленность. Вот отдельные характерные выдержки из них:

"... Основные задачи украинского освободительного движения состоят в том, чтобы полностью овладеть способами производства и труд и установить демократический /республиканский/ государственно-политический строй.

... Украина, которая возникнет в результате расширения задач нынешнего освободительного движения, избавится, наконец, навсегда вековых колониальных повинностей перед великодержавной шовинистической Россией.

... Для того, чтобы покончить с существующей политической русификации, Украина должна добыть себе государственную независимость. Выход Украины из состава Советского Союза будет знаменовать собой начало распада большевистской империи".

Проведенный КГБ при СМ УССР анализ 130 антисоветских, клеветнических и идейно вредных документов, получивших наибольшее распространение в республике и за рубежом, показал, что в 74% из них излагается требование изменения в том или ином плане существующего строя в нашей стране или высказываются критические взгляды на социально-политическое, государственное и общественное устройство СССР. В 58% из общего числа указанных документов выражается несогласие с политикой КПСС и Советского правительства по национальному вопросу.

Приведенные выше "платформы" перекликаются с теми, которые пытаются протаскивать в наше общество закордонные идеологические центры²⁶.

Это объясняется тем, что некоторые лица из числа граждан, занимающиеся в разной степени враждебной или политически нежелательной деятельностью, поддерживают и стремятся расширить личные контакты с иностранцами. Таким образом, все более четко проявляется и идейное и в определенном смысле слова организационное единение враждебных существующему строю сил как из числа иностранцев, так и из числа граждан республики.

²⁴ Кожен рядок в абзаці підкреслено синім олівцем, а на лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

²⁵ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

²⁶ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

3. В числе занимающихся политически вредной деятельностью в последние годы вырастает количество лиц с высшим образованием, представителей студенчества и интеллигенции, в том числе и технической²⁷.

Состав участников антисоветских организаций и групп, вскрытых за последние годы органами госбезопасности, в этом плане выглядит следующим образом:

	1962,	63,	64гг.	1965,	66,	67 гг.
Количество организаций и групп		79			73	
Количество участников		465			450	
Количество участников с высшим и н/высшим образованием		23,8% ²⁸			46,6% ²⁹	
Количество участников-студентов		12,7% ³⁰			20,2% ³¹	

Таким образом, если количество групп и участников в них в сравниваемые трехлетия не увеличилось, то число лиц с высшим и незаконченным высшим образованием и количество студентов увеличилось почти вдвое.

В составе участников 27 различных антисоветских и политически вредных групп с общим количеством в 193 человека, вскрытых органами госбезопасности в 1967 году, уже насчитывалось 52 % лиц с высшим и незаконченным высшим образованием и 35 % студентов.

Заметно увеличивается среди участников группирований число людей из ...³² творческой интеллигенции, причем они чаще всего выполняют роль идейных руководителей.

Не снимается с повестки дня вопрос о фактической и потенциальной враждебной деятельности в республике не разоружившихся националистов, бывших участников бандоуновского подполья и их родственных связей, а также со стороны лиц, ранее отбывших наказание за проведение националистической работы.

В 35 группирований украинских националистов, вскрытых органами госбезопасности УССР в 1965–1967 гг., входило: судимых в прошлом за националистическую деятельность – 34 чел. бывших участников ОУН-УПА, ранее не подвергавшихся репрессиям – 4, родственников бандитов ОУН-УПА и бандпособников 29 чел.

Нужно также учитывать то обстоятельство, что многие бывшие участники ОУН-УПА как те, которые понесли наказание и после отбытия которого вернулись к прежнему месту жительства, как и те, которые не подвергались репрессиям, до конца не изменили своим националистическим убеждениям. Они пытаются приспособиться к сложившейся ситуации на данном этапе, а часть из них вынашивает планы открытой враждебной борьбы на случай осложнения оперативной обстановки в республике.

4. Стремление идейно обрабатывать какую-то часть населения и таким образом расширять круг сообщников отмечалось и прежде. Но раньше эта задача решалась преимущественно в ходе личных контактов с предварительно изученными лицами. Идейная обработка проводилась в форме устных дискуссий. Для создания общественного мнения некоторые враждебные элементы прибегали к подготовке и распространению листовок³³.

Теперь, наряду с этими приемами, враждебные элементы в республике все более широко прибегают к практике изготовления, массового размножения и распространения среди населения Украины, особенно в кругах интеллигенции и молодежи, идейно невыдержанных, клеветнических, а порой и явно антисоветских документов. Часть из этих документов нелегально, с применением различного рода ухищрений, была переправлена за границу и опубликована в буржуазной и украинской националистической печати.

Изготовление, массовое размножение и распространение идейно вредных документов является наиболее характерным приемом в деятельности враждебных элементов на Украине в настоящее время. С помощью этого т. н. "самиздата" преследуется цель привлечь внимание общественности к различным вопросам политической жизни в республике, создавать определенное общественное мнение, столкнуть отдельных лиц на идейно вредные позиции, а подчас и на путь антисоветской деятельности.

Следует отметить, что указанные документы составляются в большинстве своем таким образом, чтобы в них открыто не просматривался умысел борьбы с существующим в Советском Союзе строем и их авторы не могли бы быть привлечены к уголовной ответственности в соответствии с действующим законодательством. Другими словами, составители этих документов действуют на "границе" закона.

В последнее время в республике возникла и продолжает развиваться у клубы, литературные студии, частные квартиры и творческие мастерские отдельных художников для организации вечеров встреч в целях популяризации идейно слабых литературных произведений различных авторов, проведения разного рода дискуссий. Создается сто-то вроде "политических салонов", куда вовлекаются творческие работники и молодежь и где ведется работа в плане подогревания национальных чувств с целью воспитания из привлеченных т. н. "национально-сознательных людей".

Характерным для текущего момента является также заметная активизация в республике еврейских националистов, особенно в связи с событиями на Ближнем Востоке, различных нелегальных религиозных объединений, унитаров и т. п. враждебная деятельность отдельных элементов из этой среды выражается, наряду с проведением вредной устной пропаганды, в изготовлении и распространении листовок, направлении в инстанции злобных документов, наблюдается стремление к группировкам на враждебной основе.

²⁷ Кожен рядок в абзаці підкреслено синім олівцем, а на лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

²⁸ Цифра підкреслена двома лініями, зробленими червоним олівцем.

²⁹ Цифра підкреслена двома лініями, зробленими червоним олівцем.

³⁰ Цифра підкреслена двома лініями, зробленими червоним олівцем.

³¹ Цифра підкреслена двома лініями, зробленими червоним олівцем.

³² Так у документі.

³³ Кожен рядок в абзаці підкреслено синім олівцем, а на лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

5. Среди различных слоев населения республики фиксируется много высказываний несогласия с теми или ин-ыми аспектами внешней и внутренней политики нашего государства³⁴.

Обострение отношений с Китаем, Румынией, Кубой, события в Польше и Чехословакии некоторые граждане объясняют вмешательством СССР во внутренние дела социалистических стран, стремлением навязать им советские порядки без учета особенностей этих стран, высказывают озабоченность усилением расхождений в социалистическом лагере.

Некоторые лица объясняют углубление раскола мягкой политики КПСС в отношении отдельных руководителей коммунистических партий ряда стран, отошедших от марксизма, ведущих курс на перерождение этих партий в социал-демократические, либо поворачивающих резко влево по пути троцкизма.

Многие граждане не одобряют ту форму экономической помощи, в какой она оказывается Советским Союзом социалистическим государствам, и особенно развивающимся странам. Считают, что от этого СССР ничего не выигрывает, а ограничивает свои возможности по повышению материального благосостояния советского народа. Такие выводы аргументируются "неблагодарности" этих государств за помощь СССР в ущерб интересам своего народа. Вместе с тем, имеется много нареканий в адрес СЭВа, якобы ведущего негибкую политику³⁵.

Выражается недовольство тем, что о многих международных событиях советская печать и радио не сообщают вовсе или же сообщают неполно и с большим опозданием, в то же время буржуазная пропаганда на них реагирует немедленно. Это приводит к тому, что часть населения получает информацию из закордонных источников, как правило, необъективного содержания.

Что касается внутренней политикой КПСС и Советского правительства, то фиксируется много высказываний и комментариев относительно материального уровня жизни народа. Раздаются нарекания на низкую оплату труда в ряде отраслей народного хозяйства, на якобы непрерывное явное или скрытое повышение цен на предметы первой необходимости и продовольственные товары. Многие резко критикуют проведенную в СССР последнюю денежную реформу, говорят, что она привела к повышению цен, особенно на колхозном рынке, что приводит к заметному падению реальной заработной платы городского населения.

Среди населения бытует много разговоров о том, что некоторые руководящие работники оторвались от народа, не хотят видеть его нужд, позволяют себе роскошь и излишества за счет государства. Многие критикуют партийные и государственные органы за то, что в последнее время появилось большое количество "буржуев", которые богатеют на "левых" доходах, покупают себе автомашины, особняки и никто не проверяет, откуда у них взялись такие суммы денег.

Высказывается недовольство якобы существующей в ряде случаев практикой среди хозяйственно-управленческого аппарата брать взятки, устраивать на работу своих близких по принципу родственных, приятельских отношений.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что и в этих вопросах устанавливается созвучие с антисоветской пропагандой из-за границы.

Тревогу и озабоченность высказывают многие граждане в связи с тем, что якобы принижена роль и значение индологической работы среди населения, что предпринимаемые в этой области меры не всегда бывают действенными, носят характер формальный, казенный, содержат большую долю показухи³⁶.

Органы КГБ при СМ УССР продолжают фиксировать различного рода суждения и высказывания советских граждан, коммунистов и беспартийных о роли И. В. Сталина в истории нашей партии, государства и международного коммунистического и рабочего движения.

В последнее время, особенно в связи с событиями в ЧССР, отмечается много высказываний по поводу того, что с именем И. В. Сталина связана период самых больших успехов и побед Советского социалистического государства, а одновременно³⁷ период полного единства в мировом коммунистическом и рабочем движении, что при жизни И. В. Сталина в основном правильно были разработаны принципы организации социалистического общества, более отчетливо была видна классовая сущность социалистического государства, ощущалось больше заботы о советских трудящихся, и в первую очередь о рабочем классе, наблюдался большой порядок и дисциплинированность внутри нашего общества³⁸.

Отмечается тот факт, что тиражи мемуарной литературы, в которой личность И. В. Сталина охарактеризована с положительной стороны, особенно его роль в Великой Отечественной войне /книги Яковлева, Штеменко и другие/, расходятся чрезвычайно быстро и люди, не сумевшие их приобрести, высказывают свое неодобрение по поводу малых тиражей этих книг³⁹.

Вместе с тем известны разговоры о том, что в последнее время якобы ослаблена работа по развенчанию Сталина, по исправлению ошибок, допущенных при его руководстве, по расширению демократии и личной свободы граждан.

Одновременно имеют место отрицательные и недоброжелательные высказывания в адрес Н. С. Хрущева, в которых подчеркивается, что он навредил во всех пораз общественной жизни страны и в международном плане значительно больше, чем И. В. Сталин за весь период его деятельности⁴⁰.

На психику, идеологический уровень рабочих и колхозников влияют отрицательные примеры – пьянство отдельных членов КПСС, ведущее за собой аморальные поступки, их убогий духовный мир, погоню за обогащением – все это якобы не находит необходимого отрицательного реагирования со стороны партийных органов⁴¹.

Лица старшего и среднего поколений высказывают тревогу и озабоченность состоянием идейного и морального уровня части молодежи, наличием в этой среде значительного числа тунеядцев, лодырей, хулиганов, хлюпиков,

³⁴ Кожен рядок в абзаці підкреслено синім олівцем, а на лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

³⁵ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявна одна лінія, зроблена червоним олівцем.

³⁶ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

³⁷ Виділені курсивом слова підкреслено червоним олівцем.

³⁸ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

³⁹ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

⁴⁰ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

⁴¹ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявні дві паралельні лінії, зроблені червоним олівцем.

людей с низкими духовными интересами. При этом сосредоточивается внимание на фактах политической пассивности, гражданской индифферентности, стремлении жить в своем узком мирке, своих профессиональных или семейных интересах, ироническое, нигилистическое, а порой и циничное отношение к идеям и политике, как к чему-то недостойному внимания серьезного человека, в то и просто к демографической бытовке.

Известен такой взгляд на причины этого:

В истории духовной жизни молодежи послевоенного периода определились как бы два рубежа: до развенчания культа личности и после. Развенчание было сделано политически недостаточно гибко, ибо И. Сталин для нашего поколения был не столько просто человеком, личностью, сколько символом величия марксистско-ленинских идей, символом могущества и справедливости нового социалистического мира, каким-то важным, определяющим моментом в духовной, идейной жизни каждого из нас. Развенчание культа личности, как оно было сделано, в какой-то степени обесценило в глазах части молодежи те идейные ценности, на которые опиралась духовная жизнь предыдущих поколений и которые воспитали в человеке борца за коммунизм, сознательную, политически активную личность, преданную делу партии. А поэтому появились некие предпосылки "критического" пересмотра идейных ценностей... В сознании некоторой части молодежи образовался своеобразный "политический вакуум", который начал заполняться, но уже не тем, что нужно нашему обществу⁴².

Высказывается озабоченность в связи с распространением безразличного отношения к качеству и результатам своего труда со стороны некоторых рабочих, инженерно-технических работников и служащих, все более отчетливым выдвиганием на первый план личных интересов, причем с использованием порой любых средств.

Отмечается, что определенную часть творческой и научной интеллигенции захватил процесс политического омещанивания, когда личные интересы ставятся выше государственных, партийных.

Проявлением политического мещанства является и тот повышенный интерес интеллигенции, который проявляется к "захлябной литературе", идущей от т.н. "самиздата".

Масштабы распространения среди населения недовольства отдельными вопросами политики государства органами государственной безопасности, естественно, не могут быть определены. Но по имеющимся данным, такие настроения распространены сравнительно широко, а главное редко пресекаются окружением.

6. В республике уже на протяжении ряда лет фиксируются случаи антиобщественных проявлений⁴³.

За 1961–1968 гг. учтено 149 случаев групповых отказов от работы, в том числе 116 в промышленности, 30 – в строительных организациях, 3 – в колхозах.

По годам количество случаев отказа от работы выглядит следующим образом:

1961	– 8
1962	– 8
1963	– 54
1964	– 17
1965	– 19
1966	– 11
1967	– 29
1968	– 9 ⁴⁴

Показательно, что до 1968 года поводом для отказов от работы были те или иные причины, связанные с повышением норм выработки, неправильным и несвоевременным начислением зарплаты, плохой организацией труда на предприятиях и т.п.

В 1968 г. впервые зафиксированные случаи, когда выражалось коллективное недовольство не только каким-то конкретным действием администрации, но и в целом уровнем зарплаты, стоимостью жизни, жилищными условиями. Это имело место на Черкасском заводе искусственного волокна, на Киевском заводе химикатов. Призыв к "организованной борьбе", забастовкам, требование "заслужено оплаченного труда" содержалось в листовке, обнаруженной в июле сего года в гор. Симферополе:

"Долой продажных коммунистов-капиталистов!

Долой загнивший режим!

Даешь свободу слова, заслуженно оплаченный труд, свободу забастовки!

Товарищи! Рабочие всех свободных стран борются за свои права.

Борись и ты! Только организованная борьба даст результат. ЭСМО".

КГБ при СМ УССР в своей практической деятельности учитывает все эти особенности и принимает меры к усилению борьбы с указанными проявлениями в соответствии с компетенциями органов безопасности. Во всех случаях об этом информируются партийные органы.

Докладывается в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

(Підпис) В. НИКИТЧЕНКО

⁴² На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявна одна лінія, зроблена червоним олівцем.

⁴³ Усі рядки в абзаці підкреслені синім олівцем.

⁴⁴ На лівому полі аркуша, навпроти абзацу наявна одна лінія, зроблена червоним олівцем.

Список використаних джерел:

1. Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 37–53.
2. Дмитрук В. "Працька весна" і Україна / В. Дмитрук // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 7–36.
3. Доповідна записка. Про деякі тенденції в ідеологічній диверсії, яка проводиться противником на території України // Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, пор. 10, спр. 2, т. 10, арк. 146–162.
4. "Працька весна" у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Упорядник О. Бажан) / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 54–137.
5. Працька весна 1968 у документах КГБ, 345 документів // Електронний архів українського визвольного руху. – Режим доступу: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1287.

References:

1. Bazhan, O. (2008). Public Mood in Ukraine during the Czechoslovakian Crisis of 1968 through the Reports of the Soviet Security

Service. *From the Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Administration – People's Commissariat of the State Security – Committee for the State Security*, 1/2(30/31), 37–53. [In Ukrainian]

2. Dmytruk, V. (2008). "Prague Spring" and Ukraine. *From the Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Administration – People's Commissariat of the State Security – Committee for the State Security*, 1/2(30/31), 7–36. [In Ukrainian]

3. Staff Report. About Some Tendencies in Ideological Sabotage Organized by Rivals in Ukraine. (1968). *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*, fund 16, list 1, file 2, volume 10, sheets 146–162.

4. Bazhan, O. (2008). "Prague Spring" in the Documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. *From the Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Administration – People's Commissariat of the State Security – Committee for the State Security*, 1/2(30/31), 54–137.

5. Prague Spring in the Documents of the Committee for the State Security. (n. d.). *Electronic Archive of the Ukrainian Liberation Movement*. http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1287.

Надійшла до редколегії 12.07.19

I. Patryliak, Dr. Habil. (History), Professor,
A. Sliusarenko, Dr. Habil. (History), Professor, Academician of the NAES of Ukraine
Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WAR ON THE "IDEOLOGICAL FRONT". THE YEAR 1968

The ideological struggle against the "counter-revolutionary manifestations" accompanied the entire history of Soviet society. However, there have been times when the war on the "ideological front" has intensified. For the most part, this was under the influence of major external shocks or during major ideological campaigns in the middle of the country. One of the episodes when foreign perturbations influenced the ideological confrontation within the USSR was the events of 1968 in Czechoslovakia. The special impact of the Prague Spring was felt in Ukraine, which was directly bordered by the Czechoslovak Republic, and had its powerful traditions of anti-Soviet ideological struggle. It is not surprising, therefore, that the State Security Committee of the USSR Council of Ministers has been particularly vigilant about the "ideological front" in Ukraine. Based on their understanding of the "ideological war" as an external sabotage, KGB analysts prepared relevant documents for top party leadership. The readers are invited to submit an archaeological publication of the KGB document: "Memorandum. On some trends in the ideological diversion that is being carried out by the enemy in Ukraine". Separate 17-page typewritten document prepared specifically for the needs of the Communist Party Central Committee on September 11, 1968. The document contains six major challenges to the "ideological war" in Ukraine – confrontation with foreign "nationalist centers", confrontation with "internal ideological enemy", confrontation with "opposition" "Increase in the number of educated youth among anti-Soviet groups, opposition to the emergence of such phenomenon as anti-Soviet postcards, opposition to a part of the" pro-stalinist "society, confrontation organized strike of workers and farmers.

Key words: State Security Committee (KGB), Central Committee of Communist Party of Ukraine, ideological sabotage, anti-Soviet literature, nationalists, bourgeois state, self-published (samvydav).

Наукове видання



ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3 (142)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.



Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 5,8. Наклад 300. Зам. № 219-9564.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-3.

Підписано до друку 19.06.19

Видавець і виготовлювач

ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02